

Psycho-sociaal

De Gemeente Rotterdam en het Openbaar Lichaam Rijnmond hebben gezamenlijk een nota geschreven over het in de Rijnmondregio te voeren energiebeleid 1). Deze nota is te beschouwen als een reactie op de *Energienota* die de minister van Economische Zaken vorig jaar september publiceerde. Het is om twee redenen verheugend dat Rotterdam en Rijnmond zich te zamen over het energievraagstuk hebben gebogen:

1. de belangen van beide overheden zijn gemeenschappelijk;
2. omdat de nationale welvaart voor een groot deel afhankelijk is van de bedrijvigheid in het Rijnmondgebied, is de visie van beide overheden op het energievraagstuk van nationaal belang.

Na lezing van de nota vraag ik mij echter af of Rotterdam en Rijnmond zich er wel van bewust zijn dat hun economische bedrijvigheid van nationaal belang is. Zouden de in de nota vertolkte standpunten namelijk worden gerealiseerd, dan is het niet onmogelijk, dat zich binnen tien jaar ernstige knelpunten in de energievoorziening zullen voordoen. De bestuurders in het Rijnmondgebied lijken — althans in hun energienota — t.a.v. de economische ontwikkeling een pas op de plaats te willen maken. Zij wijzen er enkele malen nadrukkelijk op dat hun onderdanen door de ernstige milieuverontreiniging mentaal zwaar zijn belast. Daarom stellen zij heel duidelijk dat, mócht de toekomstige energievoorziening tot een extra psychische druk leiden, er van hen geen medewerking mag worden verwacht. Rotterdam en Rijnmond zijn dus eventueel bereid Nederland economisch in de kou te zetten. Hoewel dit niet zo'n vaart zal lopen, moet toch worden beseft dat het leefmilieu in het Rijnmondgebied voor velen vaak ondraaglijk is. Door het benadrukken van de materiële factoren bij het economische beleid, zijn veel welzijnsfactoren, die alleen de burgers in dit gebied raken, veelal genegeerd. Overigens mag niet worden vergeten dat ook de bestuurders van dit gebied vaak die welzijnsfactoren negerden.

Waarom ballen Rotterdam en Rijnmond t.a.v. de energievoorziening hun economische vuisten? Deze vraag is gemakkelijk te beantwoorden. Beide overheden zijn bang dat de Rijnmonders door de kernenergie mentaal extra zullen worden belast. Kernenergie, een woord dat bijna niet meer mag worden uitgesproken. Rijnmonds bestuurders behandelen haar alsof ze een soort van melaatsheid is. Hierdoor is hun energienota, die overigens zeer goede passages bevat, een zwak stuk en bepaald geen ondersteuning van een evenwichtige economische ontwikkeling. Ik zal dat nader toelichten.

Rotterdam en Rijnmond onderschrijven het standpunt van de regering dat er zich in de jaren tachtig knelpunten in

de energievoorziening zullen voordoen indien er dan geen alternatieve energiebronnen beschikbaar komen. Zij onderschrijven ook in grote lijnen de politiek t.a.v. de kernenergie die in de *Energienota* van minister Lubbers wordt beschreven. Deze politiek komt erop neer dat er vóór 1985 drie kerncentrales moeten worden gebouwd, mits uit een drietal onderzoeken — die uiterlijk 1 juni a.s. moeten zijn afgerond — blijkt dat deze centrales voldoende kunnen worden beveiligd. Ondanks deze instemming, zijn Rijnmonds bestuurders toch tegen kerncentrales, en wel vooral op Rijnmonds grondgebied. De motieven daarvoor zijn onduidelijk.

De energienota van Rotterdam en Rijnmond is eerder te beschouwen als een pleidooi voor dan tegen de toepassing van kernenergie. Op basis van het z.g. rapport Rasmussen wordt namelijk geconcludeerd dat de kans op nucleaire ongevallen gering is. De nota vestigt zelfs de indruk dat deze kans kleiner is dan de kans op rampen, veroorzaakt door reeds bestaande industrieën. Desondanks wordt bij realisatie van een kerncentrale voor een rampenplan gepleit, dat n.b. voor de overige industrieën niet bestaat. Bovendien maakt de nota duidelijk dat kerncentrales het milieu minder belasten dan de traditionele centrales. De afwijzing van kernenergie volgt niet uit technische studies, maar uit een psycho-sociale analyse. De bestuurders van Rotterdam en Rijnmond zijn van mening dat kernenergie dié marginale mentale belasting veroorzaakt die de Rijnmonders tot openlijk verzet zal bewegen. De afwijzing van kerncentrales is gebaseerd op angstgevoelens, die volgens de nota niet emotioneel zijn bepaald en dus niet met behulp van voorlichting kunnen worden geëlimineerd.

Met dit soort van argumenten is geen adequaat energiebeleid te voeren. Van een psycho-sociale analyse is bovendien nauwelijks sprake. Die analyse bestaat namelijk uit twee enquêtes, waaruit de gevoelens van de bevolking ten aanzien van kernenergie blijken. Het is interessant die gevoelens te kennen. Ze zijn echter ongeschikt om te dienen als fundament voor een energiebeleid zolang we niet weten waarop die gevoelens zijn gebaseerd. We moeten er namelijk voor waken dat het beleid wordt bepaald door krantencommentaren als die van Wouter van Dieren en van Matthijs de Vreede, commentaren die ik overigens niet graag zou willen missen. Aangezien het Rijnmondgebied van groot belang is voor de Nederlandse economie, zouden zijn bestuurders zich zorgvuldiger moeten opstellen.

L. Hoffman

1) *Nota energiebeleid*, Rotterdam, 1974.

Inhoud

<i>Drs. L. Hoffman:</i> Psycho-sociaal	49
Column Een alternatief voor het centraal akkoord?, door Prof. Dr. W. Albeda	51
<i>Drs. C. W. Schouten:</i> De regionale doorlichting van Nederland. Achtergronden en uitkomsten	52
<i>F. J. Clavaux:</i> Enkele kwantitatieve aspecten van de Nederlandse werkloosheid (II). Hoe is de trendmatige ontwikkeling van de werkloosheid?	57
<i>Drs. F. H. Goudswaard:</i> Vervangingswaarde en overheidsfinanciën	59
Rectificatie	61
Mededeling	61
<i>Drs. C. Luscuere:</i> Over veranderbaarheid en bewaakbaarheid van organisaties	62
Ingezonden Grensoverschrijdingen in de wetenschap, door Drs. J. Heijnsdijk, met naschrift van Dr. A. A. de Boer	64
Geld- en kapitaalmarkt Bankkrediet in 1973 en 1974, door Drs. A. P. Huijser	66
Boekennieuws J. de Jong: Een aantal recente ontwikkelingen in het Nederlandse systeem van arbeidsverhoudingen, door Dr. J. Ramondt	68

Redactie

*Commissie van redactie: H. C. Bos,
R. Iwema, L. H. Klaassen, H. W. Lambers,
P. J. Montagne, J. H. P. Paelinck,
A. de Wit.
Redacteur-secretaris: L. Hoffman.
Redactie-medewerkster: Mej. J. Koenen.*

Adres: Burgemeester Oudlaan 50,
Rotterdam-3016; kopij voor de redactie:
postbus 4224.
Tel. (010) 14 55 11, toestel 3701.
Bij adreswijziging s.v.p. steeds adreshandje
meesturen.

Kopij voor de redactie: in tweevoud,
getypt, dubbele regelafstand, brede marge.

Abonnementsprijs: f. 109,20 per kalenderjaar
(incl. 4% BTW); studenten f. 67,60
(incl. 4% BTW), franco per post voor
Nederland, België, Luxemburg, overzeese
rijksdelen (zeepost).

Betaling: Abonnementen en contributies
(na ontvangst van stortings/giro-
acceptkaart) op girorekening no. 122945
i.n.v. Economisch Statistische Berichten
te Rotterdam.

Losse nummers: Prijs van dit nummer f. 3,-
(incl. 4% BTW en portokosten).
Bestellingen van losse nummers
uitsluitend door overmaking van de hierboven
vermelde prijs op girorekening no. 8408
i.n.v. Stichting het Nederlands Economisch
Instituut te Rotterdam met vermelding
van datum en nummer van het gewenste
exemplaar.
Abonnementen kunnen ingaan op elke
gewenste datum, maar slechts worden
beëindigd per ultimo van een kalenderjaar.

Advertenties: B.V. Koninklijke Drukkerijen
Roelants - Schiedam
Lange Haven 141, Schiedam.
tel. (010) 260 260, toestel 908.

Stichting
Het Nederlands Economisch Instituut

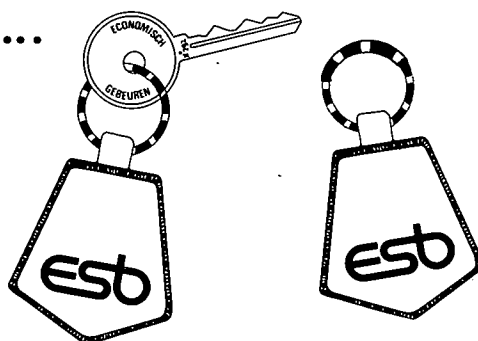
Adres: Burgemeester Oudlaan 50,
Rotterdam-3016; tel. (010) 14 55 11.

Onderzoekafdelingen:

Arbeidsmarktonderzoek
Balanced International Growth
Bedrijfs-Economisch Onderzoek
Economisch-Technisch Onderzoek
Vestigingspatronen
Macro-Economisch Onderzoek
Projectstudies Ontwikkelingslanden
Regionaal Onderzoek
Statistisch-Mathematisch Onderzoek
Transport-Economisch Onderzoek

Sleutelhangers...

krijgt U niet cadeau als u een
abonnement op **ESB** neemt.
Ook al is **ESB** de sleutel tot het
economisch gebeuren.

Wat U wel ontvangt is veel interessante
achtergrondinformatie. Iedere week weer artikelen,
columns en rubrieken door een keur van auteurs.

Voor abonnementen: tel. (010) 14 55 11, toestel 3701.

Een alternatief voor het centraal akkoord?

Na het mislukken van twee centrale akkoorden lijkt het tijd eens na te denken over de toekomst van dit instrument. Het centraal akkoord scheen een uitweg te vormen uit de problemen, ontstaan door het verdwijnen van de consensus van de naoorlogse periode. Door loonmatiging te koppelen aan voorwaarden van niet-materiële aard of aan de voorwaarde te binden van een voor de vakverenigingen aanvaardbaar regeringsbeleid, konden de vakverenigingen hun medewerking tegenover een wantrouwige achterban verdedigen. De hoop, dat deze procedure vooral bij een de vakbeweging welgezinde regering blijvend zou kunnen functioneren, is nu wel sterk bekoeld.

Minder dan ooit schijnen de werkgevers bereid hunnerzijds in te gaan op het soort voorwaarden, dat de vakcentrales stellen. Zie ik het goed, dan voelen de werkgevers zich sterk genoeg voor onderhandelingen per bedrijfstak, terwijl zij vrezen dat wat de vakcentrales hun als voorwaarde voor hun matiging aanbieden, hen toch de een of andere dag via de politiek overkomt. Een soortgelijke redenering kunnen de vakcentrales (en vooral de grote bonden) opzetten. Gedecentraliseerde onderhandelingen bieden in verscheidene bedrijfstakken meer mogelijkheden dan gecentraliseerd overleg. Algemene, het gehele bedrijfsleven betreffende verlangens kan men ook wel via de politiek realiseren.

Deze negatieve consensus biedt weinig hoop voor wie van centralisatie der besluitvorming over het loonpeil niet slechts een grotere arbeidsvrede, maar ook meer evenwichtige inkomensverhoudingen verwacht. Gedecentraliseerde onderhandelingen mogen dan „democratischer” zijn in die zin dat „aan de basis” onderhandeld kan wor-

den, maar dat is alleen een voordeel voor mensen in sterke, rendabele bedrijven. Voor anderen valt er niet zoveel te verdienen, tenzij men het risico wil lopen van wat extra bedrijfssluitingen. Het soort bedrijven waardoor gecentraliseerde onderhandelingen veel extra te verdienen valt, is helaas niet zo dik gezaaid. Er zullen per definitie meer mensen gefrustreerd raken over hun „achterstand”, dan dat er tevreden kijken naar hun voorsprong. En de gedachte van een inkomensbeleid kan men vanuit zo'n perspectief maar beter vergeten. Fijn is anders.

Indien de boven weergegeven kijk op de houding van de vakcentrales en de centrale werkgeversorganisaties juist is, mag van geen van beide veel initiatief verwacht worden, om er voor zorg te dragen, dat in elk geval het centraal akkoord voor 1976 veilig gesteld wordt. Toch zou voor een inkomenspolitiek een centraal akkoord, en liefst één op langere termijn, nodig zijn.

Welke mogelijkheden zou de regering onder zulke omstandigheden hebben? Op het eerste gezicht niet zoveel. Voor zover zij de vakbeweging tegemoet komt met betrekking tot de voorwaarden voor een akkoord (nivellering, inkomensopenbaarheid e.d.) vervreemdt zij de werkgevers van zich. Terughoudendheid op die punten stoot de vakbeweging af. Er is dus wat anders nodig. Het is duidelijk, dat haar rol niet langer die van de afwachende partner kan zijn. Ze zal wat moeten doen, maar wat kan ze zonder de actieve medewerking der sociale partners?

Men zou zich kunnen voorstellen dat de regering het volgende beleid voert, wanneer het zo moet

1. Zij bepaalt, in overleg met het parlement uiteraard, de uitgangspunten

voor haar eigen inkomensbeleid. Dit beleid ligt grotendeels buiten de sfeer van het centraal akkoord (belastingpolitiek, vermogenspolitiek, prijsbeleid, met name voor zelfstandigen) en kan dan ook voor een belangrijk deel los daarvan worden geëntameerd.

2. Zij stelt een Raad voor het Inkomens- en Prijsbeleid in. Idealiter zouden in deze Raad de vakcentrales, de werkgeversorganisaties, organisaties voor zelfstandigen enz. zitting moeten hebben. Het heeft echter niet zoveel zin organisaties te laten participeren die geen medewerking willen of kunnen geven aan een centraal loonbeleid, dat nu eenmaal een integraal deel is van elk inkomensbeleid. Wellicht zou men moeten starten met een Raad van deskundigen, die weliswaar niet geheel los hoeft te staan van de organisaties (het behoeven dus geen echte onafhankelijke deskundigen te zijn), maar toch personen, die zich vrij ten opzichte van de verschillende sociale organisaties kunnen opstellen.
3. Deze Raad werkt de uitgangspunten uit, verricht studies en doet voorstellen aan de regering en aan het georganiseerde bedrijfsleven. Zulke voorstellen kunnen, voor zover het de lonen betreft, neerkomen op (niet bindende, maar wel een duidelijke beïnvloeding beogende) voorstellen voor de ontwikkeling van het loonniveau.
4. De regering bezint zich op de mogelijkheid in haar eigen salarisbeleid elementen van het inkomensbeleid op te nemen. (Dit komt neer op een her-evaluatie van het trendbeleid.)
5. De regering voert een beleid, gericht op het verminderen van de spanning tussen werkgevers en werknemers. Elementen van zo'n beleid zijn bijvoorbeeld: het scheppen van instellingen, die door beide groepen moeten worden bestuurd (bijv. op het terrein van het arbeidsmarktbeleid); het verbinden van de voorwaarde van samenwerking der sociale partners aan subsidies voor noodlijdende bedrijven en bedrijfstakken e.d.

De regionale doorlichting van Nederland

Achtergronden en uitkomsten

DRS. C. W. SCHOUTEN*

„Het welzijn in het Westen van Nederland staat onder zware druk. In vergelijking met overig Nederland zijn er per 1.000 inwoners in het Westen minder goede woningen, minder recreatie- en sportmogelijkheden en ook minder sociaal-culturele centra. Het Westen heeft verder relatief weinig bejaardenvoorzieningen, wijkverpleegsters en gezinsverzorgsters. Het aantal bijstandontvangers is hoog. Het meest opvallend is echter de uittocht van gezinnen, vanuit het Westen naar andere landsdelen. Buitenlanders, Surinamers en Antillianen vestigen zich daarentegen juist in de Randstad". Met deze woorden begint het persbericht, waarmee de afdeling Voorlichting van het Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk op 11 december 1973 het verschijnen aankondigde van de Regionale doorlichting van Nederland (Statistisch Cahier 13) 1). De bedoeling van deze publikatie samengesteld door het Stafbureau Statistiek van voornoemd ministerie is, de beleidsvoerders op maatschappelijk en cultureel gebied een kwantitatief overzicht te bieden van de regionale spreiding van een aantal sociale verschijnselen en de regionale verdeling van maatschappelijke en culturele goederen. Maar ook in andere sectoren van de samenleving heeft het rapport ruime aandacht gevonden. In dit artikel willen wij allereerst aandacht besteden aan de ontwikkelingen, die aanleiding zijn geweest tot het samenstellen van deze regionale doorlichting. Na een kort overzicht van de inhoud wordt vervolgens een samenvatting gegeven van de voornaamste uitkomsten, waarbij in het bijzonder de positie van het Westen des lands – d.w.z. de provincies Noord- en Zuid-Holland en Utrecht – zal worden belicht.

Ruimtelijke ontwikkelingen in de laatste jaren

In 1970 publiceerde het Centraal Planbureau een studie op middellange termijn, getiteld *De Nederlandse economie in 1973*. Daarin is onder meer een paragraaf te vinden, die in het bijzonder gewijd is aan de ongelijkheden in de regionale welvaart 2). Het CPB constateerde, dat de meest op de voorgrond tredende interregionale ongelijkheid het verschil in werkloosheid was. Gedeeltelijk samenhangend hiermee werden de inkomensverschillen genoemd. Verder constateerde het CPB grote verschillen in bevolkingsdichtheid, zonder zich te wagen aan een nader commentaar. Vervolgens presenteerde het CPB — bij wijze van globale inventarisatie — een tabel met indicatoren voor de economische en sociale infrastructuur 3).

Wat de economische infrastructuur betreft: Noord, Oost en Zuid bleken over een relatief „ruimere" economische infrastructuur te kunnen beschikken dan West 4) en er een redelijk intensief en toenemend gebruik van te maken. Het beeld van de sociaal-culturele infrastructuur (woningsituatie, volksgezondheidszorg, culturele en fysieke recreatie, onderwijsdeelname en opleidingsniveau) bleek meer gedifferentieerd.

Het totale overzicht gaf het CPB aanleiding om het oude imago van het welvarende Westen en de wat achtergebleven overige landsdelen te hierzien. „Hoewel er dus wat de infrastructuur betreft belangrijke verschillen zijn tussen de regio's, wijzen deze niet duidelijk naar één richting en men kan — het geheel van de regionale karakteristieken overziend — zich afvragen of het beeld dat velen van Noord, Oost, Zuid en West hebben niet eerder nog wordt bepaald door het verleden dan door de actuele situatie", aldus het Centraal Planbureau in 1970 5).

Sindsdien is er een groeiende aandacht te bespeuren voor de grote problemen van de stedelijke agglomeraties in het

Westen des lands. Wij denken hierbij in het bijzonder aan de analyses van de Amsterdamse hoogleraar Lambooy, onder meer in een artikel in *ESB* 6). De Randstedelijke problematiek werd daarin door Lambooy geschetst aan de hand van zaken als woningnood, woonnood, ontvolking, suburbanisatie, verkeerscongestie, milieuverontreiniging en sociale vraagstukken (toenemende sociale isolatie, neurosen, criminaliteit enz.). Hij lichtte zijn visie toe aan de hand van statistische gegevens, o.m. met betrekking tot bevolkingsgroei, migratie, huisvesting en werkgelegenheid.

Dit laatste aspect werd overigens door Lambooy sterk gerelativeerd. „Wél zou men zich kunnen afvragen of de werkloosheid als belangrijkste indicator van regionale hulpbehoefte nog voldoet. Nog afgezien van het feit dat het geleidelijk meer aanvaardbaar wordt om te spreken van een recht op een minimum gewaarborgd inkomen, dan van het recht op inkomen door arbeid, kan men de vraag stellen of het woon- en leefmilieu en de sociale structuur niet de functie van meer relevante indicatoren moeten gaan over-

* De auteur is medewerker bij het Stafbureau Statistiek van het Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk.

1) *Regionale doorlichting van Nederland, een verkenning van gegevens ten behoeve van de beleidsvorming op maatschappelijk en cultureel gebied, Statistisch Cahier 13*, Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk, Stafbureau Statistiek, Rijswijk, 1973.

2) Centraal Planbureau, *De Nederlandse economie in 1973*, 's-Gravenhage, 1970, blz. 167-171.

3) *De Nederlandse economie in 1973*, op. cit., blz. 169.

4) Hier incl. Zeeland.

5) *De Nederlandse economie in 1973*, op. cit., blz. 171.

6) J. G. Lambooy, Regionale en ruimtelijke politiek; over de wenselijkheid van een heroriëntering van de spreidingspolitiek, *ESB*, 7 maart 1973, blz. 204-209.

nemen" 7), aldus de Amsterdamse hoogleraar, die zijn beoogd plaatste tegen de achtergrond van de overgang naar een post-industriële maatschappij.

Lambooy beperkte zich in zijn analyse tot de problematiek van de Randsteden, die hij onderscheidde van „de" Randstad (d.i. het gehele Westen) 8). De Utrechtse geografen Van Ginkel en Van Woersem hebben er echter voor gepleit, de Randstad in zijn geheel als stad te beschouwen en de migratie naar o.a. Gelderland en Noord-Brabant als „trek naar buiten" 9). Dit mede naar aanleiding van de omkering van het patroon van de binnenlandse migratie, die zich sinds 1960 heeft voorgedaan.

De traditionele vestigingsoverschotten van de binnenlandse migratie in het Westen hebben namelijk na 1960 plaats gemaakt voor vertrekoverschotten met een stijgende tendens. Ter Heide constateerde in zijn in 1965 verschenen dissertatie over de binnenlandse migratie in Nederland:

„Zeer opvallend is wel de snelheid waarmee de veranderingen zich hebben voltrokken. In een tiental jaren heeft een volledige omslag van het migratiepatroon zijn beslag gekregen. Als concentratieprovincies treden thans op vier zandprovincies, Gelderland, Noord-Brabant, Utrecht en Drenthe, terwijl Holland het voornaamste expulsiegebied van het land is geworden. Duidelijk blijkt uit deze gang van zaken dat de decentraliserende tendenties de overhand hebben genomen. Dat de nieuwe concentratieprovincies over het algemeen worden gekenmerkt door een gunstig geacht woonklimaat kan aanleiding zijn om te veronderstellen, dat woonfactoren mede aan deze ontwikkeling debet zijn" 10).

De tendens dat, onder invloed van de toegenomen welvaart, de belangstelling van grote delen van de bevolking verschuift van een sterk materieel gericht eisenpakket naar een optimumpositie van welvaart en welzijn 11), speelt hier een duidelijke rol. Deze verschuiving komt in toenemende mate tot uiting in de woonplaatskeuze, vooral van gezinnen. „In vergelijking met de meer economisch bepaalde stromen hebben in de migratiestromen die met woonfactoren samenhangen de gezinnen een relatief belangrijk aandeel. Dit doet zich voor zowel bij de suburbanisatie rond de grote steden als bij de oostwaartse trek vanuit Holland. De migratie naar Holland, daarentegen (...) kenmerkt zich door een groot aandeel van jonge volwassenen, nog ongehuwd, en staande aan het begin van hun loopbaan", aldus Ter Heide 12). De migratiebewegingen ten opzichte van Holland bleken dus selectief te zijn. Bovendien blijken de binnenlandse vertrekoverschotten van het Westen opgebouwd te zijn uit een stijgend vertrek en een betrekkelijk constante vestiging 13).

De gedachte, dat de migratiebewegingen tot resultaat zouden hebben een verlichting van de bevolkingsdruk in het volle Westen, werd echter ontzenuwd door een confrontatie van de binnen- en buitenlandse migratie. Uit *Statistisch Cahier 11* blijkt, dat de uitgaande stroom uit het Westen ten gevolge van de binnenlandse migratie meer dan gecompenseerd wordt door de binnenkomende stroom ten gevolge van de buitenlandse migratie.

De behoefte aan toegankelijk cijfermateriaal

Zoals we in het voorgaande hebben betoogd, streven in onze post-industriële maatschappij 14) grote groepen van de bevolking naar een optimumpositie van welvaart en welzijn. De omslag in het binnenlandse migratiepatroon is hiervan een symptoom. Onder invloed van deze ontwikkeling zullen traditionele economische indicatoren als werkgelegenheid en produktie relatief minder belangrijk worden en indicatoren op het gebied van de sociaal-culturele infrastructuur in toenemende mate het overheidsbeleid gaan ondersteunen.

Nu is er de laatste jaren veel gepubliceerd over de z.g. „sociale indicatoren" en „sociale rekeningen" 15). Er is echter tot op heden geen operationeel systeem tot stand gekomen. De praktijk leert evenwel dat de bestaande statistische informatie vaak onvoldoende toegankelijk is. Het materi-

aal, dat het Centraal Planbureau in voornoemde regionale analyse gepubliceerd heeft, is wel wat beknopt. Bovendien is er sindsdien tamelijk veel nieuw cijfermateriaal beschikbaar gekomen omtrent het voorzieningenniveau op sociaal-cultureel gebied (o.a. sociaal-culturele centra, sportaccommodaties) en de bijbehorende bezoekersaantallen. Een totaaloverzicht ontbrak echter nog.

Bovenstaande overwegingen leidden tot het besluit van het Stafbureau Statistiek van het Ministerie van CRM, een overzicht te publiceren van beschikbaar regionaal cijfermateriaal. Hieruit resulteerde de publikatie van *Statistisch Cahier nr. 13* onder de titel *Regionale doorlichting van Nederland, een verkenning van gegevens ten behoeve van de beleidsvorming op maatschappelijk en cultureel gebied*.

Korte beschrijving van de inhoud van de regionale doorlichting

De tekst van de *regionale doorlichting* bevat een zevental hoofdstukken, waarvan de eerste twee gewijd zijn aan respectievelijk demografische en maatschappelijke ontwikkelingen. In een apart hoofdstuk wordt aandacht besteed aan een aantal economische aspecten. Vier hoofdstukken zijn gewijd aan de sociaal-culturele infrastructuur, verdeeld in:

- gezondheidszorg en maatschappelijke dienstverlening;
- huisvesting;
- onderwijs;
- cultuur en recreatie (voorzieningenniveau en bezoekers).

Behalve de staten in de tekst bevat het rapport 82 tabellen met gegevens — veelal in de vorm van tijdreeksen — die niet alleen per landsdeel, maar ook per provincie zijn gesplitst. Voorts is een aantal gegevens betreffende de drie grootste gemeenten (Amsterdam, Rotterdam en 's-Gravenhage) opgenomen. Het in het *Statistisch Cahier* opgenomen cijfermateriaal is afkomstig van:

- Het Centraal Bureau voor de Statistiek;
- Het Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk;
- De Geneeskundige Hoofdinspectie van de Volksgezondheid;
- De Stichting Nationaal Ziekenhuisinstituut;
- Het Ministerie van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening;
- Het Ministerie van Sociale Zaken;
- Het Staatsbedrijf der PTT.

De gehanteerde gebiedsindeling is als volgt:

Noord	= Groningen, Friesland en Drenthe;
Oost	= Overijssel en Gelderland;
West	= Utrecht, Noord-Holland en Zuid-Holland;
Zuidwest	= Zeeland;
Zuid	= Noord-Brabant en Limburg.

7) Lambooy, op. cit., blz. 206.

8) Lambooy, op. cit., blz. 205.

9) J. A. van Ginkel en L. M. van Woersem, Nederlandse bevolking in de zestiger jaren; aspecten van groei en spreiding van de bevolking van Nederland en het Westen in de periode 1960-1971, *KNAG Geografisch Tijdschrift*, VII, 1973, nr. 2, blz. 94-107.

10) H. ter Heide, Binnenlandse migratie in Nederland, 's-Gravenhage, 1965, blz. 375-376.

11) A. J. M. van Tienen (red.), *Anatomie van het welzijn*, Deventer, 1970.

12) Ter Heide, op. cit., blz. 344-345.

13) *Enkele statistische gegevens betreffende de buitenlandse en binnenlandse migratie*, *Statistisch Cahier 11*, Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk, Stafbureau Statistiek, Rijswijk, 1971, blz. 7.

14) Volgens R. Iwema, ((Post) industrieel, *ESB*, 3 maart 1971, blz. 194) kan men spreken van een post-industriële fase, wanneer de werkgelegenheid in de industrie langzamer groeit dan de totale. Dit is in Nederland het geval.

15) Zie M. Mootz, Systematische maatschappij informatie en beleid, *Beleidsanalyse*, 1973 1, blz. 17-25.

Samenvatting van de belangrijkste uitkomsten

Uit de cijferreeksen blijkt, dat het Westen ten aanzien van een groot aantal aspecten een extreme positie inneemt. Sommige daarvan kunnen positief, andere negatief worden beoordeeld, andere vereisen een meer genuanceerde benadering.

A. Demografische ontwikkelingen

Het Westen is nog altijd verreweg het dichtst bevolkte landsdeel (895 inwoners per km²; Nederland: 394). Het Westen heeft echter het laagste geboortecijfer, terwijl de landelijke daling in het geboortecijfer zich het sterkst manifesteert in het Zuiden. Zoals reeds gememoreerd boekt het Westen stijgende vertrekoverschotten wat betreft de binnenlandse migratie. Het betreft hier hoofdzakelijk in gezinsverband gemigreerde personen; ten aanzien van afzonderlijk migrerende personen kent het Westen nog steeds vestigingsoverschotten.

De buitenlandse migratie kenmerkt zich door grote vestigingsoverschotten van Surinamers, Antillianen en vreemdelingen. Aan dit vestigingsoverschot was in 1970 ruim 40% van de bevolkingstoename in het Westen toe te schrijven. De ontwikkeling van de migratie is, blijkens berekeningen van het CBS 16), niet zonder gevolgen gebleven voor de beroepsstructuur: binnen- en buitenlandse migratie te zamen resulteerden voor het Westen over de jaren 1967 t/m 1970 in een vertrekoverschot van ruim 9.000 voornamelijk Nederlandse employés en een vestigingsoverschot van meer dan 12.000 arbeiders van voornamelijk vreemde nationaliteit. Voor het Westen exclusief Utrecht (dus de beide Hollanden) zijn deze cijfers respectievelijk 14.000 en 10.000.

B. Maatschappelijke verschijnselen

Een aantal maatschappelijke verschijnselen doet zich het sterkst voor in het Westen:

- veel buitenechtelijk geboren (in 1971: 25,5 per 1.000 levendgeborenen bij een Nederlands gemiddelde van 19,5);
- veel echtscheidingen (in 1970: 103,7 per 1.000 inwoners; Nederland 75,9);
- een groot aantal misdrijven; in 1971 kwamen in het Westen 167.021 misdrijven ter kennis van de politie, dat is 27,5 per 1.000 inwoners (Nederland: 22,9); daarvan werd 68,0% niet opgehelderd (voor Nederland bedroeg dit percentage 63,3).

Een ander beeld treft men aan bij de zelfmoorden. De hoogste zelfmoordcijfers treft men aan in het Noorden en het Zuidwesten, waar in 1970 resp. 16,4 en 15,8 zelfmoorden per 100.000 inwoners van 15 jaar en ouder werden geconstateerd. Het Westen lag met 11,7 iets onder het landelijk gemiddelde van 12,2.

C. Economische aspecten

Met betrekking tot de economische situatie zijn in het *Statistisch Cahier* slechts een beperkt aantal cijfers opgenomen, aangezien het Centraal Planbureau zich uitvoerig hiermee bezighoudt.

De topositie van het Westen (hoog bruto regionaal product per inwoner; hoog inkomen per belastingplichtige en per inwoner) weerspiegelt zich in het hoge autobezit en het grote aantal telefoonaansluitingen. De geregistreerde arbeidsreserve is in het Westen nog altijd het kleinst, al doen zich binnen het Westen grote verschillen voor.

Dat de „rijkdom” in het Westen ongelijk is verdeeld, moge blijken uit de bijstandsdichtheid. Het aantal bijstandontvangenden (niet krachtens rijksgroepsregelingen) per 1.000 inwoners is verreweg het hoogst in het Westen, nl. 16,2. Het Noorden (12,8) ligt nauwelijks boven het landelijk gemiddelde van 12,7. Amsterdam, Rotterdam en 's-Graven-

hage hebben respectievelijk 26,9, 35,8 en 21,5 bijstandontvangenden per 1.000 inwoners.

D. Gezondheidszorg en maatschappelijke dienstverlening

De sector Gezondheidszorg en Maatschappelijke Dienstverlening is onderverdeeld in:

- a. het eerste echelon;
- b. specialisten en ziekenhuizen;
- c. voorzieningen ten behoeve van bejaarden.

Ad a. Naar huidige inzichten is voor een doelmatige gezondheidszorg gewenst de aanwezigheid van een goed ontwikkeld eerste echelon. Daartoe behoren o.m. huisartsen, tandartsen, maatschappelijk werkenden, gezinsverzorgsters en wijkverpleegsters. Het beeld is hier sterk wisselend. De huisartsendichtheid is het grootst in het Zuidwesten en het Noorden, terwijl het Zuiden achterblijft (of schoon — blijkens de tijdreeks — dit landsdeel zijn achterstand aan het inlopen is).

Opvallend zijn de verschillen in de gemiddelde leeftijd van het huisartsenbestand. De huisarts in het Westen (48,5 jaar) is gemiddeld bijna vijf jaar ouder dan zijn collega in het Noorden (43,8 jaar). Voor de drie grootste gemeenten liggen de gemiddelde leeftijden als volgt: Amsterdam: 50,5 jaar; Rotterdam: 50,3 jaar; 's-Gravenhage: 52,3 jaar. Waarschijnlijk speelt hierin een rol de geringe animo van jonge huisartsen om zich in de stedelijke agglomeraties van het Westen te vestigen. Praktiserende tandartsen zijn in het Westen groot in aantal; het Zuiden en het Zuidwesten blijven hier sterk achter.

Het Noorden is relatief slecht voorzien van personeel van instellingen voor algemeen maatschappelijk werk, maar telt verreweg de meeste gezinsverzorgsters per 10.000 inwoners. Bij de wijkverpleegsters is het Zuidwesten koploper; het Westen ligt hier als enig landsdeel beneden het landelijke gemiddelde.

Wat betreft het eerste echelon blijkt, dat het Noorden en Zuidwesten het best voorzien zijn, terwijl het Zuiden achterblijft.

Ad b. Medische specialisten (incl. sociaal-geneeskundigen) zijn sterk in het Westen geconcentreerd. Hetzelfde geldt voor de ziekenhuisbedden, hetgeen voornamelijk is toe te schrijven aan het grote aantal bedden in academische en categorale ziekenhuizen.

Ad c. De voorzieningen voor bejaarden verschillen per landsdeel van karakter. Bejaardenwoningen en -helpsters zijn sterk oververtegenwoordigd in het Noorden, terwijl het Oosten en Zuiden relatief veel bejaardenoorden hebben. Bij deze voorzieningen scoort het Westen beneden het landelijke gemiddelde.

E. Huisvesting

De woningvoorraad per 1.000 huishoudens blijkt het hoogst te zijn in het Zuidwesten en het laagst in het Oosten. Het Westen ligt iets onder het landelijke gemiddelde. Op een aantal punten met betrekking tot de huisvestingssituatie neemt het Westen een extreme positie in. Het kenmerkt zich in vergelijking met de overige landsdelen door:

- een groot percentage inwonende gezinnen;
- weinig eigen woningbezit;
- een gemiddeld oud-woningbezit met weinig kamers;
- veel hoogbouw en weinig eengezinswoningen;
- een hoog huurniveau.

16) Overschotten van de binnen- en buitenlandse migratie per regio, 1960-1970, *Maandschrift*, Centraal Bureau voor de Statistiek, mei 1972; blz. 381-388.

Kerngegevens betreffende de sociaal-culturele infrastructuur

	NEDER- LAND	Noord	Oost	West	Zuid- west	Zuid
GEZONDHEIDSZORG EN MAATSCHAPPELIJKE DIENSTVERLENING						
Praktiserende huisartsen per 10.000 inw., 1-1-1972	3,4	3,7	3,3	3,5	3,9	3,1
Praktiserende tandartsen per 10.000 inw., 1-5-1972	2,6	2,5	2,6	3,1	1,3	1,8
Personeel van instellingen A M W per 100.000 inw., 1971	11,7	9,2	11,2	11,9	13,0	12,6
Personeel van instellingen voor gezinsverzorging per 10.000 inw., 1-2-1972	20,9	32,4	22,3	18,6	25,2	18,2
Wijkverpleegsters per 10.000 inw., 1-1-1971	2,7	2,9	2,8	2,5	3,4	2,9
Specialisten per 10.000 inw., 1-1-1971	5,1	4,7	4,5	6,2	3,3	3,9
Bedden in ziekenhuizen per 1.000 inw., 1-1-1970	5,7	4,6	5,4	6,2	5,7	5,3
Bedden in psychiatr. instituten per 1.000 inw., 1-1-1970	3,5	3,5	3,6	2,9	1,4	5,1
Bedden in verpleeghuizen per 1.000 inw., 1-1-1970	1,9	1,9	1,8	2,0	2,7	1,6
Part-time gezinshelpsters per 1.000 thuiswonende bejaarden, 1-2-1972	32,5	49,3	31,2	30,5	27,7	28,0
Bedden in bejaardenwoningen per 1.000 bejaarden, 1-1-1971	94,5	161,3	75,9	85,9	128,7	84,7
Bedden in bejaardenoordren per 1.000 bejaarden, 1-1-1971	88,7	76,5	100,1	84,4	85,3	98,1
HUISVESTING						
Woningvoorraad per 1.000 huishoudens (incl. alleenst. hoofdbewoners), 1-1-1972	1029	1059	1008	1024	1097	1029
Percentage huishoudens, dat inwoont of gehuisvest is in ruimte anders dan woning (VT 1971)	4,6	3,0	4,9	5,2	2,4	4,0
Percentage van de woningen, gebouwd na 1945 (VT 1971)	52,4	50,4	57,2	46,2	53,8	64,8
Vrijstaande eengezinswoningen in % v.h. totaal aantal woningen (VT 1971)	17,1	33,2	25,8	8,2	24,9	21,4
Woningen met hoofdvertrek op 5de verdieping of hoger, in % v.h. tot. aant. won. (VT 1971)	2,2	0,9	1,1	3,3	0,5	1,5
Gemiddeld aantal vertrekken per woning (VT 1971)	5,2	5,2	5,5	4,9	5,2	5,7
Percentage woningen met badgelegenheid (VT 1971)	81,8	76,6	83,6	78,5	80,2	87,9
Percentage woningen met centrale verwarming (VT 1971)	29,3	21,2	27,7	30,0	23,7	34,2
Percentage woningen, dat bewoond wordt door de eigenaar (VT 1971)	35,7	42,9	43,1	27,0	51,5	44,6
Percentage huurwon. (excl. huur onbek.) met huur minder dan f. 1.200 per jaar (VT 1971)	51,4	61,7	58,2	46,9	58,9	52,3
ONDERWIJS						
Percentage van de 15-19-jarigen, dat dagonderwijs geniet (VT 1971)	52,2	53,3	51,1	52,9	53,2	51,0
Percentage van de 20-24-jarigen, dat dagonderwijs geniet (VT 1971)	10,9	11,3	8,8	12,8	6,1	8,7
Leerlingen MBO per 1.000 17-21-jarigen 1969/1970	68	87	75	58	98	70
Leerlingen HBO per 1.000 17-21-jarigen 1969/1970	54	58	50	50	67	61
Leerlingen AVO per 1.000						

Woningen met badgelegenheid en met centrale verwarming komen relatief het meest voor in het Zuiden en het minst in het Noorden.

F. Onderwijs

Op het gebied van het onderwijs is de historisch groeide positie van het Westen nog waarneembaar. Men treft er aan:

- veel leerlingen bij het Algemeen Voortgezet Onderwijs, vooral in vergelijking met de deelname aan het Middelbaar Beroeps Onderwijs;
- een hoog overgangpercentage naar het Wetenschappe-

	NEDER- LAND	Noord	Oost	West	Zuid- west	Zuid
--	----------------	-------	------	------	---------------	------

(vervolg)

17-21-jarigen 1969/1970	70	63	62	77	43	67
Overgang van HBS + Gymn. naar het Wetenschappelijk Onderwijs per 1.000 17-21-jarigen 1966/1968	31	27	25	36	26	28

CULTUUR EN RECREATIE

Toneelvoorstellingen van beroepsgezelschappen per 100.000 inw., 1970/1971	24,9	18,2	16,8	31,2	22,6	22,4
Concerten van beroepsorkesten per 100.000 inw., 1970/1971	10,1	14,6	11,1	9,8	3,9	8,4
Operavoorstellingen van beroepsgezelschappen per 100.000 inw., 1970/1971	2,0	2,9	3,4	2,0	—	0,7
Balletvoorstellingen van beroepsgezelschappen per 100.000 inw., 1970/1971	2,7	1,3	1,7	3,4	2,3	2,8
Musea per 100.000 inw., 1971	2,6	4,3	2,3	2,7	4,6	1,9

Groenvoorzieningen/recreatie-terreinen in m ² per inw., 1-1-1972	365	533	668	108	271	424
Gebruiksoppervlakte van sociaal-culturele centra in m ² per 1.000 inw., 1969	110	139	106	104	134	110
Vloeroppervlakte van overdekte sportaccommodaties in m ² per 1.000 inw., 1-1-1970	98	131	93	91	112	98
Sportvelden en -banen per 100.000 inw., 1-1-1970	109	140	109	91	125	132
Zwembaden per 100.000 inw., 1-1-1970	5,8	9,4	7,2	4,2	8,5	5,6

BEZOEKEN PER 100 INWONERS

Bezoeken per 100 inw. aan toneelvoorstellingen van beroepsgezelsch., 1970/1971	9,1	5,2	7,2	11,3	7,0	8,5
Bezoeken per 100 inw. aan concerten van beroepsorkesten, 1970/1971	8,7	6,4	7,0	12,1	1,2	5,1
Bezoeken per 100 inw. aan operavoorstellingen van beroepsgezelsch., 1970/1971	1,2	1,0	1,4	1,5	—	0,4
Bezoeken per 100 inw. aan balletvoorstellingen van beroepsgezelsch., 1970/1971	1,6	0,6	1,1	2,1	0,8	1,7
Bezoeken per 100 inw. aan musea, 1971	66	43	50	90	21	43
Bezoeken per 100 inw. aan vermakelijkheden vallende onder de vermakelijkheidsbelasting, 1970	536	509	373	655	210	472
w.v. aan filmvoorstellingen	180	108	108	256	58	128
w.v. aan sportuitvoeringen	106	185	95	96	33	108

Bezoeken per 100 inw., aan soc.-culturele centra, 1969 (geschat; aantal in enquête-week x 40)	776	996	752	724	864	784
Bezoeken per 100 inw. aan overdekte sportaccomm., 1970 (geschat; aantal in enquête-week x 40)	1560	1728	1624	1520	1528	1504
Bezoeken per 100 inw. aan zwembaden, 1970	687	818	743	590	436	809

VT 1971 = Volkstelling 1971 (voorlopige uitkomsten).

lijk Onderwijs met als tegenhanger een relatief geringe deelname aan het Hoger Beroeps Onderwijs.

G. Cultuur en recreatie

Tenslotte richten wij de schijnwerper op het gebied van cultuur en recreatie. De gegevens hieromtrent zijn in het *Statistisch Cahier* ingedeeld in twee hoofdgroepen. Deze indeling geldt zowel voor het voorzieningenniveau als voor het gebruik, dat van de voorzieningen gemaakt wordt:

- a. activiteiten, die men min of meer passief ondergaat zijn gerekend tot de „passieve” groep; als voorbeelden kunnen dienen: bezoek aan toneel, concert, bioscoop enz.;

b. activiteiten, waarin de bezoeker een werkzaam aandeel heeft, vormen de „actieve” groep; hieronder vallen o.a. bezoek aan sociaal-culturele centra en aan sportaccommodaties.

Helemaal waterdicht is deze indeling niet. Van een bezoeker aan een toneelvoorstelling wordt bijv. vaak een behoorlijke inspanning gevergd. Anderzijds dragen bezoeken aan sociaal-culturele centra (hiertoe behoren o.m. dorpshuizen, wijkcentra, buurthuizen en clubhuizen) soms het karakter van een passieve tijdspassing. Desondanks is dit onderscheid bruikbaar voor een ruwe indeling van het zeer heterogene materiaal.

Ada. Globaal kan worden gesteld, dat het Westen op het gebied van de „passieve” cultuur- en recreatievoorzieningen goed voorzien is. Bij de toneel- en balletvoorstellingen van beroepsgezelschappen is het Westen duidelijk koploper. Bij de concerten, gegeven door beroepsorkesten en de opera-voorstellingen door beroepsgezelschappen treden daarentegen het Oosten en Noorden meer op de voorgrond. Bij het materiaal betreffende de musea dient men te bedenken, dat deze instellingen qua aard en omvang erg verschillend zijn. Bij de bezoekersaantallen aan voorzieningen op het gebied van de „passieve” cultuur en recreatie is de topositie van het Westen onmiskenbaar. Alleen bij de bezoeken aan sportuitvoeringen komt het Noorden als koploper naar voren.

Adb. De achterstand, die het Westen heeft op het gebied van groenvoorzieningen en recreatieterrinen is zeer opvallend. Het Oosten en Noorden zijn hier respectievelijk 6 en 5 keer zo goed voorzien. Ook bij de sociaal-culturele centra, de overdekte sportaccommodaties en de zwembaden scoort het Westen als laagste, terwijl het Noorden bij deze voorzieningen een topositie inneemt.

In beperkte mate konden ook tijdreeksen worden samengesteld. Voor de velden en banen, de gymnastiek- en sportzalen en de zwembaden konden de regionale verdelingen in 1959, 1961, 1963 en 1970 worden vergeleken. Het blijkt dat het Noorden zijn voorsprong ten opzichte van het landelijke gemiddelde vergroot, terwijl het Westen relatief steeds verder achteruit gaat (zie de grafieken).

Gegevens omtrent aantallen bezoekers zijn bij de „actieve” cultuur en recreatie nog erg schaars. De bezoekersaantallen aan sociaal-culturele centra en aan overdekte sportaccommodaties zijn geschat aan de hand van tellingen, die werden gehouden in een daartoe gekozen enquêteweek respectievelijk in 1969 en in 1970. Alleen voor de zwembaden is er een volledig beeld beschikbaar en wel over de jaren 1967 t/m 1970.

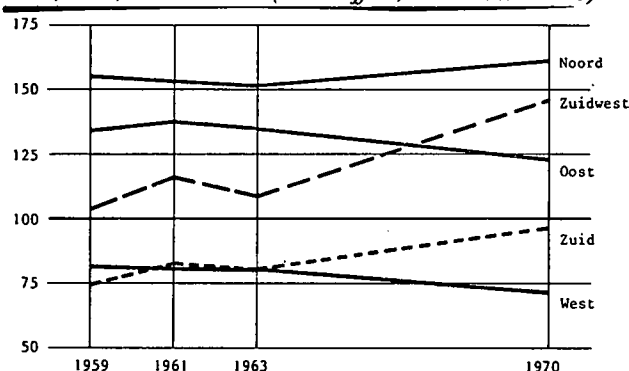
Het Noorden heeft per 100 inwoners de meeste bezoekers aan sociaal-culturele centra en aan overdekte sportaccommodaties. Hetzelfde geldt met betrekking tot de bezoeken aan zwembaden, met dien verstande, dat in 1970 het Noorden de eerste plaats innam, terwijl in de drie voorafgaande jaren het Zuiden aan de kop stond met het Noorden op de tweede plaats. Het Westen ligt hier steeds ruimschoots beneden het landelijke gemiddelde.

Waar leeft men het best?

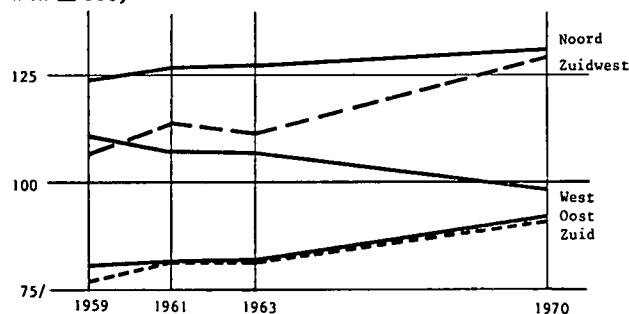
De laatste jaren is er onder journalisten een populaire sport ontstaan: het spelen met indicatoren, ten einde te bepalen, in welk land men op de prettigste manier kan leven. Zo kon de *Avenue*-lezer nog niet zo lang geleden vernemen, dat Nederland het beste land is om in te leven, gevolgd door Denemarken en Zweden 17).

Ook het Engelse weekblad *The Economist* is aan het stoeien geslagen. De Britse cijferaaars hebben een minder hoge dunk van de kwaliteit van het bestaan in ons land, dat het in de competitie moet afleggen tegen Canada, Zweden,

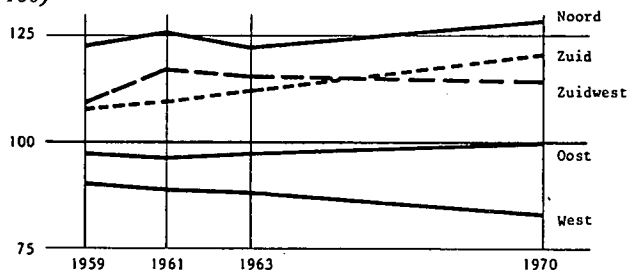
Figuur 1. Zwembaden per 100.000 inwoners; per landsdeel 1959, 1961, 1963 en 1970 (indexcijfers, Nederland = 100)

Figuur 2. Gymnastiek- en sportzalen per 100.000 inwoners; per landsdeel, 1959, 1961, 1963 en 1970 (indexcijfers, Nederland = 100)

Figuur 3. Velden en banen per 100.000 inwoners; per landsdeel, 1959, 1961, 1963 en 1970 (indexcijfers, Nederland = 100)

de Verenigde Staten, Australië, het Verenigd Koninkrijk en Frankrijk. Al naar gelang men de echtscheiding als positief of negatief beoordeelt, kan men Tsjecho-Slowakije, resp. Spanje aan dit lijstje toevoegen 18). De uitkomst van een dergelijke berekening is sterk afhankelijk van de indicatoren, die gebruikt worden en van de manier, waarop men deze indicatoren onderling afweegt.

Ook voor de landsdelen c.q. de provincies van Nederland is een dergelijke handelwijze denkbaar; het resultaat zou echter tamelijk willekeurig zijn. De vraag „welk landsdeel of welke provincie van Nederland is het meest aantrekkelijk om in te wonen” wordt in de *regionale doorlichting* dan ook niet beantwoord. Meer inzicht hieromtrent kan ontleend worden aan opiniepeilingen en aan de ontwikkeling van de binnenlandse migratiesaldi van de verscheidene landsdelen en provincies. Wij hopen hieraan in een volgend artikel aandacht te besteden.

C. W. Schouten

17) Je leeft het lekkerst in Nederland, *Avenue*, december 1973, blz. 23-34.

18) Where the grass is greener, *The Economist*, 25 december 1971, blz. 15. More green grass, *The Economist*, 22 januari 1972, blz. 17-18.

Enkele kwantitatieve aspecten van de Nederlandse werkloosheid (II)

Hoe is de trendmatige ontwikkeling van de werkloosheid?

F. J. CLAVAUX

Vorige week besteedde F. J. Clavaux in ESB aandacht aan de structurele werkloosheid in Nederland. In de deze week afgedrukte tweede en laatste aflevering wordt inzicht verschaft in de trendmatige ontwikkeling van de werkloosheid. Dit artikel sluit aan bij een artikel dat de heer Clavaux schreef in ESB van 20 augustus 1969 waarin een methode werd gegeven, de werkloosheid voor seizoensinvloeden te corrigeren. De heer Clavaux vergelijkt zijn berekeningen met die van het CBS en het Ministerie van Sociale Zaken. Hij meent tenslotte dat de officiële schatting van de werkloosheid in 1975 aan de optimistische kant is.

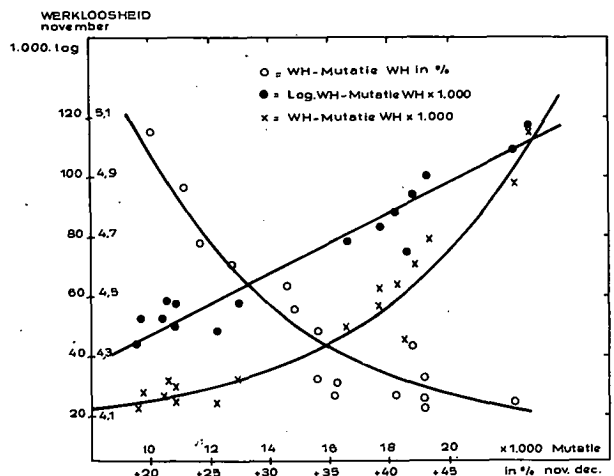
In ESB van 20 augustus 1969 is door ons een proeve van een seizoencorrectie op de cijfers van de Nederlandse werkloosheid gepubliceerd, die een verbetering beoogde van de officiële methode die door het CBS wordt gebezigd 1). Aanleiding was de omstandigheid, dat in de wintermaanden van 1967/1968 en 1968/1969 grote schommelingen in die officiële gecorrigeerde werkloosheidscijfers optraden, die conjunctureel niet goed verklaarbaar waren, zoals onder meer werd aangetoond door vergelijking met het verloop van de (eveneens voor seizoen gecorrigeerde) reeks voor openstaande aanvragen van werkgevers. Het CBS dat zijn seizoencorrecties achteraf steeds bijstelt, heeft zijn voor seizoen gecorrigeerde cijfers voor genoemde jaren inmiddels zodanig herzien, dat het verloop hiervan thans vrij dicht aansluit bij de door ons destijds becijferde reeks. Tabel 1 en grafiek 2 kunnen dit nader illustreren.

Tabel 1. Mutaties in voor seizoen gecorrigeerde werkloosheid (mannen x 1.000)

	okt. 67-jan. 68	jan. 68-apr. 68	omslag
CBS/SOZA (oorspr.)	- 21	+ 9	+ 30
Proeve ESB 1969	- 4	- 8	- 4
CBS/SOZA (herzien)	- 8	+ 2	+ 10
	okt. 68-jan. 69	jan. 69-apr. 69	omslag
CBS/SOZA (oorspr.)	- 25	+ 7	+ 32
Proeve ESB 1969	- 18	+ 1	+ 19
CBS/SOZA (herzien)	- 14	+ 3	+ 17

Hiermede is impliciet erkend, dat onze methodiek tot betere resultaten leidt. Het pleit bovendien niet voor de CBS-methode dat de toegepaste seizoencorrectie achteraf steeds — soms vrij ingrijpend — aangepast wordt. Daar voorts de door ons gebezigde methode sedertdien op een tweetal pun-

Figuur 1. Verband tussen de werkloosheid (WH) in november en de mutatie ten opzichte hiervan in de jaren 1950-1968 (excl. 1957 en 1958; 1966 en 1968 gemiddeld)

ten is verbeterd, leek het nuttig om hierop thans terug te komen.

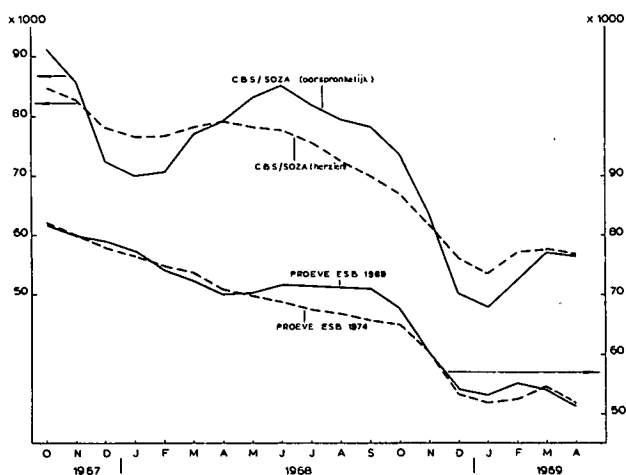
Zoals bekend is de officiële seizoencorrectie van de werkloosheid in principe gebaseerd op de veronderstelling dat het seizoenpatroon van multiplicatieve aard is. Hier moge nog eens aangetoond worden dat dit een te eenvoudige suppositie is en dat een combinatie van additieve en multiplicatieve elementen het seizoenpatroon bepalen.

Systematische afwijking

Aan de hand van grafiek 1 bij het artikel uit 1969 kan dit duidelijk worden gemaakt. De puntenwolk „O” (WH-niveau — Procentuele mutatie WH) zou bij een eenvoudig multiplicatief seizoen een willekeurige spreiding moeten vertonen om een rechte lijn evenwijdig aan de verticale as, welke lijn de constante relatieve seizoenafwijking (ongeacht het niveau van de werkloosheid) aangeeft. Er blijkt echter een duidelijke systematische afwijking te bestaan afhankelijk van de hoogte van het werkloosheidsniveau. Bij een eenvoudig additief seizoen zou de puntenwolk „x” een willekeurige spreiding om een rechte lijn evenwijdig aan de verticale as dienen te vertonen, welke rechte staat voor een constante absolute seizoenafwijking (ook ongeacht het niveau van de werkloosheid). Ook hier blijkt echter een syste-

1) Met werkloosheid is in deze regels steeds bedoeld hetgeen officieel als „geregistreerde arbeidsreserve” wordt aangeduid.

Figuur 2. Mannelijke werkloosheid (gecorrigeerd voor seizoenen)

matische afwijking op te treden afhankelijk van het niveau van de werkloosheid.

De geconstateerde afwijkingen zijn zodanig dat hoe hoger het niveau van de werkloosheid is, des te kleiner blijkt de procentuele seizoenafwijking in het algemeen te zijn en des te groter de absolute seizoenafwijking. Aangewezen is derhalve de methode der regressie-analyse, waarbij immers de seizoenafwijkingen afhankelijk worden gesteld van de trend-conjunctuurcomponent. Vroegere pogingen in deze richting hebben echter niet tot voldoende bevredigende resultaten geleid onder meer omdat de trend-conjunctuurcomponent werd gebaseerd op het voortschrijdend 12-maands gemiddelde, waardoor de omvang van de conjunctuurfluctuaties wordt afgezwakt. Voorts heeft deze methode als praktisch bezwaar dat t.b.v. de seizoencorrectie van de recente maandcijfers de trendconjunctuurcomponent gedeeltelijk moet worden geraamd, hetgeen dikwijls tot correctie achteraf noodzaakte.

Om deze bezwaren te ondervangen is als indicatie voor de trend-conjunctuurcomponent, het 12-maands gemiddelde vervangen door de waarden van die maanden, waarvan vastgesteld is dat deze dichtbij de trend liggen 2) (in dit geval april en november). Voor de direct daaraan voorafgaande en direct daarop volgende maanden kunnen op deze wijze de regressievergelijkingen van de seizoenafwijkingen worden bepaald.

De hieruit te berekenen trendwaarden van de maanden maart, mei, oktober en december kunnen dan weer als uitgangspunt dienen voor het berekenen van de regressielijnen van de seizoenafwijkingen voor de maanden februari, juni enz. De formule van de betrokken vergelijkingen luidt:

$$W_n - T_n = \log T_n + C 3)$$

waarbij W_n staat voor de werkloosheid in de maand n en T_n voor de trendwaarde daarvan.

Een moeilijkheid vormde destijds de omstandigheid, dat de berekende trendwaarde van de werkloosheid in oktober afgeleid uit de (trend)waarde van de werkloosheid in november een systematische afwijking vertoonde met de (trend)waarde van de werkloosheid in april. Dit probleem is thans opgelost, het is nl. gebleken dat de werkloosheidscijfers in april en november niet altijd samenvallen met de trendwaarden hiervan, zoals verondersteld, doch nog kleine seizoensuitslagen vertonen, in dier voege dat bij een hoog werkloosheidsniveau de werkloosheid in april boven de trend ligt en die in november eronder en dat het omgekeerde geldt bij een laag werkloosheidsniveau.

Structurele werkloosheid

Een belangrijke aanpassing bleek voorts nodig i.v.m. het in het eerste artikel behandelde verschijnsel van de snel stijgende structurele werkloosheid. Het was namelijk gebleken dat de gevonden regressielijnen voor de seizoenafwijkingen op basis van de periode 1950/1966 voor deze hele periode tot een zeer aanvaardbare, geleidelijk verlopende, voor seizoen gecorrigeerde werkloosheidsreeks leidden, doch dat nadien in toenemende mate afwijkingen van een dergelijk verloop gingen optreden. De oorzaak hiervan werd gezocht in de toenemende betekenis van structurele werkloosheid, welke immers geen seizoen kent en dus eerst van de totale werkloosheid in mindering gebracht dient te worden om de juiste seizoencorrectie te kunnen bepalen. Deze overweging vormde ook de aanleiding te zoeken naar een methode om de omvang van dit verschijnsel en het verloop per maand vast te stellen (zie het eerste artikel). Na toepassing van de berekende correcties voor de structurele werkloosheid op de werkloosheidscijfers ná 1966 bleken genoemde verstoringen in het geleidelijke verloop sterk af te nemen 4).

Ook blijkt de som van de afwijkingen in de jaren 1967/1974 van de voor de jaren 1950/1966 gevonden regressielijn van de seizoenafwijkingen sterk te worden gereduceerd indien correcties worden aangebracht voor de berekende omvang van de structurele werkloosheid.

Te zamen met de officiële cijfers ten aanzien van de voor seizoen gecorrigeerde vrouwelijke werkloosheid en de werkloosheid in de landbouw 5), resulteert een stijging van de totale werkloosheid over de laatste 12 maanden van ca. 45.000, met een versnelling in de tweede helft van dit tijdvak. De CBS-reeks indiceert daarentegen in de laatste maanden een duidelijk afzwakend stijgingstempo.

Tabel 2. Werkloosheid x 1.000 (voor seizoen gecorrigeerd)

	CBS/SoZa	Proeve ESB
nov. 1973	119	117
febr. 1974	121	128
mei 1974	139	136
aug. 1974	156	149
nov. 1974	163	162
	Mutatie per 3-maandsperiode	
nov. 1973-febr. 1974	+ 2	+ 9
febr.-mei 1974	+ 18	+ 10
mei-aug. 1974	+ 17	+ 13
aug.-nov. 1974	+ 7	+ 13

Verwacht wordt, dat deze discrepantie als gevolg van de verschillen in methodiek, in de huidige wintermaanden nog zal toenemen 6) en dat overeenkomstige afwijkingen in het verloop van beide reeksen zullen ontstaan als in 1967/1968

2) Naar onze mening kan deze methode ook in het algemeen als een verbetering van de methode der regressie-analyse worden beschouwd.

3) Dat van de log wordt uitgegaan, hetgeen i.v.m. het kromlijng karakter van de relatie nodig bleek, heeft weliswaar geen sterke daling van de standaardafwijking van de onregelmatige component tengevolge (deze wordt nl. overwegend bepaald door conjuncturele fluctuaties in de reeks), doch de gecorrigeerde reeks vertoont een veel gelijkmatiger verloop.

4) De gebezigde regressievergelijkingen voor de seizoenafwijkingen krijgen dus de volgende gedaante:

$$W_n - T_n = \log (T_n - S) + C$$

waarbij S staat voor de structurele werkloosheid.

5) De reden waarom deze laatste buiten beschouwing is gelaten, is toegeelicht in het eerdere artikel in 1969.

6) Onder veronderstelling van een normale winter.

Vervangingswaarde en overheidsfinanciën

DRS. F. H. GOUDSWAARD*

Sedert geruime tijd is in financiële kringen zowel bij het Rijk als bij de lagere overheid bij discussies over kostprijsvraagstukken in het algemeen de vervangingswaardetheorie in het geding. Men kan bijv. denken aan de richtlijnen van het Ministerie van Financiën aan de afdelingen comptabiliteit inzake tarieven voor derden en in de gemeentesfeer bijv. de artikelen in Financieel Overheidsbeheer van J. L. Woudstra e.a. over „Toepassing van vervangingswaarde bij gemeenten” 1). Hierbij gaat het om de strijdvraag of de vervangingswaardetheorie al of niet van toepassing is resp. dient te zijn in de overheidsfeer. In deze bijdrage wil ik stelling nemen tegen het m.i. onjuiste standpunt dat het vervangingswaardestelsel ook in de overheidsfeer toegepast zou dienen te worden. Mijns inziens kan toepassing van de vervangingswaardetheorie (vvw) in zijn pure vorm tot vreemde consequenties leiden en tevens tot minder doelmatige aanwending van overheidsgelden. Een en ander wordt hieronder nader toegelicht. Overigens wordt hier weinig nieuws geboden. In de praktijk is door grote bedrijven de pure vvw nauwelijks blijvend toegepast of weer verlaten (AKZO bijv.), terwijl op de absurde gevolgen van vvw-toepassing binnen sectoren waar met veel vreemd vermogen wordt gewerkt en/of van een harmonisch opgebouwd kapitaalgoederencomplex sprake is, door diverse schrijvers is gewezen 2). Gezien de hardnekkigheid waarmee de voorstanders van de vvw bij de gemeente en het Rijk (bijv. de Centrale Accountantsdienst) op dit aambeeld blijven hameren is het toch zinvol om het probleem nog eens te schetsen.

Vervangingswaardetheorie

In dit kader is het ondoenlijk en ook overbodig de vvw in extenso uiteen te zetten. Men raadplege daartoe de vele voortreffelijke leerboeken op dit terrein 3).

Voor een goed begrip van de probleemstelling is alleen het hoofdthema belangrijk, namelijk de basis van het stelsel, de z.g. substantialistische winstbepaling uitgaande van de continuïteitsgedachte. Dat wil zeggen: het aanvaarden van de vervangingswaarde op het z.g. „kritisch moment van de ruil” als basis voor de winstbepaling wegens het argument dat achter elke transactie (ruil) een economische vervangingsverplichting staat.

Dit ook wel genoemde theorema van de „stam” en de „vrucht”, dient men aldus de volgelingen van Limperg c.s.

primair te zien als een waardeleer en niet als een financieringsvraagstuk. In het vervolg van dit artikel zal men echter vaak feitelijke financieringsargumenten aantreffen, wat bij fervente aanhangers van de vvw slecht zal overkomen.

* De auteur is werkzaam bij het Ministerie van Volksgezondheid en Milieuhygiëne.

1) Zie de artikelen van J. L. Woudstra, H. R. Heidema en H. van der Horst in *Financieel Overheidsbeheer*, mei, juli/augustus en september 1973.

Zie voor uitspraken t.d.a. van rijkswegge Timmermans, Venverloot en De Looft, *Gemeentefinanciën*, deel 2, 2e druk, blz. 313 e.v.

2) Zie bijv. C. F. Scheffer, in *Financiële notities*, hoofdstuk 13. (Uitg. Delwel, Wassenaar) en in „Kosten van het ziekenhuiswezen”, *Ons Ziekenhuis*, oktober 1963.

3) Bijv. H. J. van der Schroef; *Kosten en kostprijs*, 8e druk; J. L. Meij jr., *Leerboek der bedrijfseconomie*, deel 1 enz.

en 1968/1969, waarop in het begin van dit artikel is ingegaan. Indien namelijk de mannelijke werkloosheid van november 1974 tot april 1975 zou oplopen met — om de gedachten te bepalen — 15.000, wordt dezerzijds verwacht, dat de CBS-reeks in december en januari eerst enige daling zal laten zien en dat de gehele stijging in de daarop volgende drie maanden zal worden gerealiseerd. In analogie met tabel 1 m.b.t. de winters 1967/1968 en 1968/1969 zou het volgende beeld resulteren:

Tabel 3. Mutaties in voor seizoen gecorrigeerde werkloosheid (mannen x 1.000)

	nov. 1974-jan. 1975	jan.-april 1975	omslag
CBS/SOZA	- 5 à - 10	+ 20 à + 25	+ 25 à 35
Proeve ESB 1974	+ 5 à + 10	+ 5 à + 10	0

Pessimisme

Onze reeks suggereert derhalve een pessimistisch beeld van de werkloosheidsontwikkeling. Ter illustratie: een eenvoudige extrapolatie van een half jaar dus tot mei 1975 komt volgens de officiële reeks uit op een totaal van 175.000 à 180.000 en volgens onze methode op 185.000 à 190.000.

Deze cijfers mogen uiteraard niet zonder meer als een prognose worden opgevat, zeker niet voor het gehele jaar 1975, aangezien in dat jaar de invloed van het reflatoire beleid van de regering voelbaar zal worden, terwijl voorts gehoopt mag worden dat de Westduitse conjunctuur, waarvan we zo zeer afhankelijk zijn enigszins zal verbeteren.

Gezien de time-lags, die hierbij echter onvermijdelijk intreden, lijkt een jaargemiddelde van 155.000 à 160.000, zoals het CPB thans voor 1975 raamt, toch wel wat te optimistisch.

F. J. Clavaux

Het is in dit kader niet mogelijk om in deze nogal dogmatisch aandoende discussie te gaan grasduinen. Kortweg wil ik stellen dat men de vvw in de praktijk nu eenmaal niet kan losmaken van financieringseffecten (zie ook Scheffer) en dat dit laatste vooral bij de overheid een belangrijke rol speelt, hetgeen hieronder wordt toegelicht.

Omvang van de problematiek

Op zich is het onderhavige probleem t.a.v. kostprijsvaststelling bij de overheid bijzonder belangrijk. Immers, de overheid heeft op de meest uiteenlopende terreinen met kostprijsproblemen resp. tariefproblemen te maken.

Dit varieert van tariefstelling bij energiebedrijven, eventueel havenbedrijf, tariefvaststelling voor administratieve diensten van gemeenten en provincies, prijsberekeningen voor velerlei diensten van het Rijk of Rijksinstituten en bijv. verpleegprijzen voor Rijks-psychiatrische inrichtingen. Daarnaast speelt uiteraard dit probleem een belangrijke rol in de z.g. andere helft van de collectieve sector, namelijk de sociale verzekeringen. Denk bijv. aan de tarieven van de instellingen op het terrein van de gezondheidszorg.

Micro-economische benadering

Belangrijk is het a priori onderscheid te maken tussen de micro-economische en de macro-economische benadering.

Bij de micro-economische benadering staat de z.g. continuïteitsgedachte voorop. Een bedrijf dient bij zijn kostprijsbeschouwingen uit te gaan van zijn continuïteit. Instandhouding van het z.g. stamvermogen dat in het bedrijf werkzaam is, is essentieel. Vandaar het begrip substantialistische winstbepaling (in tegenstelling tot *nominalistische* winstbepaling gebaseerd op de historische uitgaafprijs).

In tijden van inflatie, waar we in dit artikel steeds van uitgaan, zou het *niet* toepassen van de vvw gemakkelijk kunnen leiden tot uitholling van het stamvermogen en daardoor de continuïteit bedreigen, omdat de na de ruil tot stand te komen economische vervanging niet kan geschieden. Denk bijv. aan het afschrijven op basis van de historische uitgaafprijs.

Om een en ander reeds direct te relativeren, dient te worden opgemerkt, dat bij een bepaalde vermogensstructuur dit probleem uitsluitend imaginair kan zijn, namelijk als binnen een bedrijf sprake is van een z.g. *ideaal-complex* t.a.v. de kapitaalgoederen, m.a.w. sprake is van een *geleidelijk, harmonisch, opgebouwd kapitaalgoederencomplex*. In dit geval blijft zelfs hanteren van de historische uitgaafprijs t.a.v. afschrijvingen mogelijk. Immers, jaarlijks is er slechts sprake van vervanging van een relatief klein deel van de bedrijfsmiddelen waarvan de lasten vrij gemakkelijk uit het lopende inkomstenbudget resp. exploitatierekeningen kunnen worden bestreden.

Ter controle vergelijkt men bijv. een bedrijf met een machinepark van in totaal 10 machines waarvan er jaarlijks één wordt vervangen en waarvan de basisprijs ad f. 10.000 steeds met f. 1.000 per jaar stijgt. Het verschil tussen de jaarlijks te verrichten investeringen en de beschikbare afschrijvingsbedragen vormt in dit theoretische voorbeeld uiteindelijk een constant bedrag, dat eenmalig in de kostprijs opgenomen dient te worden. In dit voorbeeld van het ideaal-complex, gebaseerd op de historische uitgaafprijs, zijn echter de afschrijvingskosten per eenheid produkt aanzienlijk lager dan de afschrijvingskosten per eenheid op basis van de vvw.

Toepassingen van de vvw-theorie sec zou zelfs de kostprijs en uiteindelijk daarmee de marktprijs sterk doen stijgen en, uitgaande van de relatie marktprijs-kostprijs op lange termijn, de ondernemer misschien uit de markt doen prijzen.

De stelling in het (oude) rapport-K reukniet 5) dat vanuit de algemene economische theorie geredeneerd, de prijsstelling onjuist zou zijn bij afschrijven op basis van de aanschaffings-

waarde houdt m.i. geen steek omdat men met deze uitspraak abstraheert van de marktform (volledig vrije mededinging of andere vormen) en bovendien vergeet dat bij vrije concurrentie de prijs onherroepelijk geleid zal worden door ondernemingen waarin een ideaal complex aanwezig is en derhalve de prijs zal tenderen naar het minimumpunt van de gemiddelde totale (historische) kosten. Ten gevolge van niet-noodzakelijke toepassing van vvw bij prijsstelling, hetgeen alleen bij bepaalde marktform mogelijk is, zal men z.g. „producers“-surplussen continueren. Een en ander vormt een typisch voorbeeld van verwarring tussen micro- en macro-economisch denken, waarbij men geneigd is om bijv. micro-economische analyses zonder meer toe te passen op de macro-economische theorie.

De redenering inzake het ideaal-complex geldt m.i. ook ten aanzien van rente voor gemeenten of instellingen die met veel leenkapitaal werken. Mits sprake is van een harmonische opbouw in het totaal uitstaand leenbedrag kan een z.g. omslagrente zonder schade worden gehandhaafd.

Een minder juiste toepassing van de vvw kan tot vreemde verschijnselen aanleiding geven. Als een bedrijf waarin sprake is van een ideaalcomplex, voor zover de marktsituatie dit toelaat, toch integraal het onderhavige stelsel toepast, zal dit tot liquiditeitsoverschotten leiden (reservevorming) die in feite voor een groot deel besteedbaar inkomen vormen. Dat dit bij een gemeente ontoelaatbaar is, behoeft nauwelijks betoog. Bij onterechte toepassing van vvw-theorie kan dit leiden tot wezenlijk te hoge tarieven en het ontstaan van overschotten die gemakkelijk (via winstuitkeringen aan de gemeenten) een geheel andere bestemming krijgen.

Een aspect dat vanzelf gevolg is van de gesignaleerde liquiditeitsoverschotten is de omzetting van vreemd in eigen vermogen. Zoals Van der Horst 1) het uitdrukt zal door de „gemeente eigen vermogen worden gevormd omdat de gemeenten hun leningen met dezelfde nominale guldens terugbetalen“. (Uiteraard als sprake is van financiering met vreemd vermogen en bij perioden van prijsstijging waar we hier steeds van uitgaan).

Dit leidt volgens Van der Horst tot een tweeledig nadeel voor de burgerij: enerzijds moet een hogere prijs of tarief betaald worden, anderzijds ontvangt men door de inflatie van het destijds afgestane spaargeld minder koopkracht terug.

Er is echter nog sprake van dubbel nadeel in andere zin voor de gebruiker van de betreffende diensten: „Als men bijv. denkt aan voorzieningen in de sector van de gezondheidszorg.

Bij tariefstelling op basis van vvw, kweekt men liquiditeitsoverschotten, die minder efficiënte investeringen zouden kunnen uitlokken, waardoor de patiënt duidelijk te veel betaalt. Laatstgenoemde betaalt daardoor in wezen dubbel, namelijk, uitgaande van een financieringspatroon met vreemd vermogen, via de hoge rente, die in de kostprijs verwerkt is en dan tevens via de eveneens in de kostprijs verwerkte hoge afschrijvingsbedragen.

Maatschappelijk gezien zou dan m.i. sprake zijn van te hoge tarieven en het onterecht ontstaan van enorme reserves bij de instellingen op het terrein van de gezondheidszorg.

Het bedrijfseconomische argument dat het niet toepassen van de vvw in tijden van inflatie tot *il*-liquiditeit en uiteindelijk tot bedreiging van de continuïteit zou leiden gaat niet op wegens de geldende financieringsmethode.

Overigens dient vermeld, dat bij gemeenten en aanverwante instellingen in het algemeen de grondslag van de vvw: de bedreiging van de continuïteit nauwelijks een rol speelt. Dit behoeft geen toelichting.

Aansluitend aan het vorenstaande is echter de conclusie dat de vvw bij de lagere overheden geen enkele rol zou spelen, enigszins voorbarig. Zo kan bijv. voor gemeentebedrijven (veelal kleinere bedrijven) dit stelsel wel degelijk relevant zijn,

4) Zie bijv. *Kwartalbericht Akzo*, 3e kwartaal 1973.

5) In *Weekblad van de Nederlandse Bond voor gemeente-ambtenaren* van 15 juni 1956, nr. 2655.

als sprake is van bedrijven die rekening moeten houden met een discontinu vervangingspatroon.

Deze bedrijven zullen, vooruitlopend op de vervanging, regelmatig de tarieven moeten herzien. Een sprongsgewijze tariefsverhoging is anders t.z.t. onvermijdelijk met vaak alle (politieke) gevolgen vandien. (Denk bijv. aan de gemeentebedrijven, waar tussentijdse bijstelling met reservevorming nagelaten is en nu wegens verzet in de beslissingsorganen — bijv. gemeenteraad — met tekorten werken).

Niettemin is hier nog steeds geen sprake van onverkorte toepassing van vvw. Het gaat slechts om periodieke reservering uit de winst, eventueel na tariefsverhoging.

Tenslotte een opmerking over het financieringsaspect in het kader van het voor de gemeenten vigerende regiem van de centrale financiering. Soms wordt toepassing van vvw wel verdedigd met het oog op de vorming van eigen vermogen ten einde bij vervanging t.z.t. de centrale financiering te ontgaan. Mijns inziens vormt dit een aan de kostprijsproblematiek wezensvreemd element in de discussie.

De onvrede over het stelsel van de centrale financiering i.c. het beschikken t.z.t. over lang vreemd vermogen mag de kostprijs en daarmee de tariefstelling niet ongunstig beïnvloeden.

Macro-economische benadering

Bij de rijksoverheid ligt de benadering van deze problematiek enigszins anders. Primair gaat het ten aanzien van de rijksfinanciën om de *macro-economische* functie van de Rijksbegroting, d.w.z. de betekenis die de Rijksbegroting heeft voor de nationale economie.

Het is bekend, hoe sceptisch men ook tegenover de resultaten moge staan, dat de uitgaven van het Rijk (en daarmee tevens voor bijna 90% die van de lagere publiekrechtelijke lichamen via de doeluitkeringen, uitkeringen gemeentefonds enz.) jaarlijks afgewogen worden tegenover het geheel van de nationale middelen en bestedingen. Dit met het oog op de gewenste of feitelijke ontwikkeling van particuliere consumptie en investeringen en het betalingsbalanssaldo. Zie bijv. de uitvoerige beschouwingen in de Miljoenennota's over het toelaatbare begrotingstekort, de conjuncturele impuls van de Rijksbegroting (werkgelegenheid!) en de eventuele normstelling van de belastingdrukstijging.

Ook in deze sfeer geldt dat men geen twee heren kan dienen. Men kan niet enerzijds het maximale beslag op de nationale middelen vanwege de overheidsactiviteiten vaststellen en anderzijds de druk vanuit de overheidsfinanciën omhoog brengen door via de filosofie van de vvw de niet-belastingmiddelen op te voeren.

Hoe verleidelijk het afzonderen van een bepaalde overheidsvoorziening ook is, wegens het marginale effect op de nationale economie kan men onmogelijk deelsectoren van de overheid van de ene dag op de andere als micro-economische eenheden beschouwen en de vvw op de tarieven loslaten.

Mijns inziens past hier geen micro- resp. bedrijfseconomische redenering. Hooguit kan men spreken van het on-

derschikkend (!) afstemmen van de micro-economische theorie op de macro-economische spelregels. Bovendien is het overduidelijk dat voor de rijksoverheid de continuïteitsgedachte niet speelt, terwijl in zijn algemeenheid voor de Rijksoverheid wel van een *ideaal-complex* gesproken kan worden. Denk bijv. aan de jaarlijkse bedragen op de begroting voor gebouwen en materieel. Het toch toepassen van de vvw-theorie bij sectoren van het Rijk zal dan ook extra inkomsten in de sfeer van de niet-belastingmiddelen ten gevolge hebben of in verhouding tot de reële jaarlasten, niet gebaseerd op de vvw, te hoge tarieven.

Klakkeloze toepassing van micro-economische criteria op bij uitstek macro-economisch terrein kan derhalve minder doelmatige aanwending van gelden ten gevolge hebben. Slechts wanneer men opportunistisch zou redeneren, namelijk uitgaande van de wens om hoe dan ook in de Rijksbegroting wat meer ruimte te brengen, zou men de vvw kunnen propageren om zodoende de niet-belastingmiddelen op te voeren. Dit is echter op grond van de filosofie van de micro-economisch gerichte vvw-theorie niet te verdedigen. Hoezeer wezensvreemd aan de huidige praktijk toepassing van de vvw-theorie is, blijkt wel uit de anti-inflatoire maatregelen van het huidige kabinet waarin ook opgenomen is het uitgangspunt dat de overheid zich dient te beperken in haar prijs- en tarievenbeleid.

Men vergelijkte de teneur in de *Miljoenennota 1975* en de circulaire aan de gemeenten inzake het beheerste tarievenbeleid 6).

Conclusies

1. Toepassing van vvw-theorie in de overheids sfeer is discutabel omdat de vvw-theorie typisch micro-economisch georiënteerd is. Voor de overheid geldt niet de z.g. continuïteitsgedachte. Een ideaal-complex mag in het algemeen aanwezig worden geacht zowel ten aanzien van de produktie-middelen als het vreemde vermogen.

2. Het toch toepassen van de vvw leidt tot extra niet-belastingmiddelen (zowel bij gemeente als Rijk) waardoor een ongewenste druk tot minder doelmatige bestedingen kan ontstaan.

3. Toepassing van vvw in micro-economische sfeer is vaak onnodig en kan gevaarlijk zijn wegens de mogelijkheid van het uit de markt „prijzen” van het produkt.

4. Slechts waar de overheid optreedt als specifieke micro-economisch gericht en er *geen* sprake is van een ideaal-complex kan een zekere variant van de vvw toepasbaar zijn, of in het algemeen, d.m.v. de tariefpolitiek en door reservevorming vooruitlopen op discontinue vervanging wenselijk zijn.

F. H. Goudswaard

6) Circulaire van het Ministerie van Binnenlandse Zaken dd. 9 september 1974 (*Nederlandse Staatscourant*, 16 september 1974).

ESB

Mededeling

Werkloosheid en passende arbeid

Op maandagavond 3 februari a.s. organiseert Panta Rei, de Kring van Afgestudeerden der NEH, een openbare bijeenkomst over: „Werkloosheid, sociale zekerheid en passende arbeid”. Inleiders zijn Drs. D. E. Cnossen (NCW)

en A. P. A. Riemen (NKV); voorzitter: Drs. W. Siddré.

Aanvang: 19.30 uur. Plaats: Erasmus Universiteit Rotterdam, Burg. Oudlaan 50, zaal C-1. Inlichtingen: Drs. J. Hartog, tel.: (010) 14 55 11, tst. 3494.

RECTIFICATIE

In het artikel „Macro-economische

opmerkingen over de werkgelegenheid, door Prof. Dr. F. W. Rutten in *ESB* van 1 januari jl. is op blz. 5 in de 21e regel van boven een fout geslopen. De juiste zin moet luiden: „Zo is een relatie te leggen met de oplopende trend in de collectieve sector, alsook enz.”, en niet: „Zo is een relatie te leggen met de oplopende prijsstijging, alsook enz.”

Over veranderbaarheid en bewaakbaarheid van organisaties

DRS. C. LUSCUERE

In dit artikel geeft Drs. C. Luscuere, wetenschappelijk medewerker bedrijfssociologie aan de Erasmus Universiteit Rotterdam, een beschouwing over de veranderbaarheid van organisaties. Door de steeds veranderende omgeving wordt het beheersvermogen van organisaties, bestaande uit het toepassen van technieken en het voeren van acties, zoals reclame en marketing, ondermijnd. De organisaties zullen zich voortdurend aan deze veranderingen moeten aanpassen. De auteur deelt het optimisme van de organisatie-ontwikkelaars niet, die organisaties zien als systemen, die permanent veranderbaar en veranderlijk zijn. Verder constateert hij onder meer dat de veranderingen in de organisaties niet continue, maar veelal schoksgewijs plaatsvinden. Tot slot noemt de auteur een aantal voorzieningen, die getroffen zouden moeten worden om de belangen van vooral de betrokken werknemers efficiënter te kunnen behartigen.

De organisatiewereld schijnt maar moeilijk zonder „golven en geloven” te kunnen. Herhaaldelijk treft men concepties en benaderingen aan, die zich in korte tijd mogen verheugen in een enorme populariteit, snel ingang vinden in een scala van organisaties, om vervolgens een kwijnend bestaan te lijden of in de vergetelheid te geraken. Men zou kunnen stellen, dat deze modieuze bewegingen niet zozeer de rijkdom, vruchtbaarheid en dynamiek van het organisatiedenken aangeven, maar veeleer de armoede ervan, door het ontbreken van meer fundamentele, op het specifieke van de afzonderlijke organisaties, gerichte, veranderingsaanpakken.

Tal van deze golven hadden te maken met „veranderingen van beheersing” van het interne functioneren. Facetten of aspecten van structuren, functies en procedures werden onder de loep genomen en volgens de nieuwe inzichten gewijzigd. Voorbeelden daaryn zijn: „human relations”, sociaal leiderschap, horizontalisering, taakverruiming, „management by objectives”, participatie in besluitvorming enz. In feite werd gepoogd het strakke organisatiepatroon d.m.v. deze correcties enigermate flexibel te maken, met de verwachting dat een en ander ten goede zou komen aan de produktiviteit.

Beheersing van veranderingen

De laatste jaren valt te constateren, dat na en naast „veranderingen van beheersing”, „beheersing van veranderingen” de aandacht heeft gekregen. Hier staan niet zozeer de efficiency- en effectiviteitsdoelstellingen voorop, maar eerder de „survival”, de overleving van de organisatie. Niet één

facet, maar de organisatie als totaal systeem staat dan in het zoeklicht. Over de veranderbaarheid van een organisatie bestaat een groot optimisme. Sleutelwoorden zijn: flexibiliteit, aanpassingsvermogen, organisch-functioneren. Achter dit optimisme ligt het geloof, dat de organisatie gelijk te stellen is aan het proces van organiseren, aan een permanent veranderingsgebeuren.

In zekere zin is de roep om veranderbaarheid begrijpelijk. Het optimisme over de haalbaarheid ervan niet. Begrijpelijk, omdat de omgevingen van organisaties zich steeds meer transformeren tot turbulente velden¹⁾, waarin de onzekerheden en de onvoorspelbaarheden zich steeds meer opstapelen, onder meer door technologische vernieuwingen, structurele marktverschuivingen, schaalvergrotingen, internationalisering enz. Met andere woorden: de, min of meer, herkenbare structuur van de omgeving brokkelt steeds meer af en maakt plaats voor een geheel van bewegingen en ontwikkelingen, waar het bestaande externe beheersvermogen van organisaties steeds minder tegenop kan. Dit beheersvermogen bestaat uit het toepassen van technieken en het voeren van acties om de omgeving of bepaalde delen daarvan in de greep te krijgen, te modelleren, via bijv. reclame en marketing, maar ook door het afsluiten van langdurige contracten en het aangaan van samenwerkingsverbanden. De omgeving is dus het object van bewerking en beïnvloeding, waarbij het bestaande organisatiepatroon grotendeels gehandhaafd kan blijven.

Het „turbuleren” van de omgeving doet de effectiviteit en de waarde van de beheersinstrumenten verminderen en gaat steeds minder fungeren als buffer tussen de organisatie en haar omgeving. Met andere woorden, de omgeving kan niet meer gezien worden als een functie van de organisatie, maar de organisatie wordt steeds meer een functie van haar omgeving, waarmee in feite het onderscheid tussen beide arbitrair gaat worden. Dit impliceert dus inderdaad, dat de bestaande organisatieconceptie fundamenteel moet worden herzien en zich idealiter zou moeten ontwikkelen van starre en rigide eenheden naar tijdelijke en zich veranderende structuren. Ze zullen in een voortdurende staat van gereedheid moeten staan om zich te herdefiniëren, als respons op de turbulente omgevingsdynamiek.

Organisatie-ontwikkeling

De niet te verwaarlozen vraag komt dan wel op: hoe kan deze staat bereikt en gehandhaafd worden? Het begint er alle schijn van te krijgen, dat „organisatie-ontwikkeling” het antwoord zou zijn. In korte tijd is de afkorting o.o. gemeengoed geworden; bieden organisatie-ontwikkelaars (veel-

1) F. Emery en E. L. Trist, The causal texture of organizational environments, *Human Relations*, 18, 1965, blz. 21-32.

al afgestudeerd in een der gedragswetenschappen) hun diensten aan; is de hoeveelheid literatuur over het onderwerp niet meer te overzien; voelen tal van organisaties: bedrijven, overheids-, welzijns-, medische instellingen enz., zich rijp voor het ontwikkelingsgebeuren.

Ondanks een verscheidenheid van opvattingen en accenten, treft men, geschematiseerd, de volgende kenmerken bij organisatie-ontwikkeling aan:

- het gaat om geplande en gestuurde organisationele verandering, gericht op vernieuwing en revitalisatie;
- verandering wordt gezien als een permanent proces;
- het object is de organisatie, als totaal systeem;
- groepen, als primaire veranderingsinstrumenten, staan centraal;
- aan groepen wordt een probleemstellen en oplossend vermogen toegekend;
- een change-agent (organisatie-ontwikkelaar) verleent — indirect — bijdragen aan het veranderingsproces;
- er wordt gebruik gemaakt van het „action-research”-model, alsmede van een fasenprocedure, waarbij doorgaan Lewins „unfreezing - moving - freezing”-schema is uitgewerkt en verfijnd.

Kortom, het „strong leadership”-model, waarbij een individu of een kleine groep zich incidenteel als veranderaars opstelde om orde op zaken te stellen, wordt vervangen door een permanent veranderingssysteem, waarin organisatieleden participeren. Dit systeem heeft een zowel diagnostisch als therapeutisch vermogen met betrekking tot organisatieproblemen.

Naar onze mening worden evenwel mogelijkheden van organisatie-ontwikkeling schromelijk overschat en zal zij slechts bijdragen kunnen leveren aan probleemoplossingen rond „veranderingen in interne beheersing”, zoals samenwerkingsvraagstukken. Waar de problemen fundamenteeler en grensoverschrijdend zijn, met name waar de overleving van de organisatie in het geding is, zal organisatie-ontwikkeling als middel tot „beheersing van verandering” niet adequaat zijn.

Wij delen het optimisme van organisatie-ontwikkelaars niet om organisaties te zien als systemen, die permanent veranderbaar en veranderlijk zijn, omdat de ware aard van organisaties zich daartoe niet leent. Organisaties zijn immers primair constructies, om chaos te reduceren en om calculeerbaar te opereren. Zij vormen systemen van vastleggingen, zowel naar binnen als naar buiten toe.

Ter verwezenlijking van haar operationele doeleinden worden investeringen gedaan in onder meer personeel en materieel, terwijl via het aanbrengen van een aantal organisatorische voorzieningen rond deze organisationele bronnen, zoals structurering en procedurering een tweede fixerende laag tot stand is gekomen, welke in tal van gevallen leidt tot rigidisering en bureaucratisering.

Tevens is iedere organisatie een onderdeel van een bepaald interorganisatieel systeem, waarmee ze ter wille van haar eigen functioneren relaties dient te onderhouden, die in een aantal gevallen via contracten, samenwerkingsvormen, wetgeving enz. sterk geformaliseerd zijn. Eenzijdige onttrekking hieraan is in een aantal gevallen onmogelijk of zal met grote kosten gepaard gaan. Anders gezegd: de institutionele kaders waarin organisaties opereren, hebben haar een bepaalde plaats en rol toegekend, en plaatsverandering c.q. -verschuiving zal mede door deze kaders gedragen en getoelarde moeten worden.

Daarnaast zijn organisaties belangensystemen, waarbij de belangen gedifferentieerd en gespecificeerd zijn rond een aantal posities, categorieën en instanties, zoals functionarissen, afdelingen, management, financiers enz., die een opmerkelijke coalitie vormen. Deze coalitie, die aan te duiden is als een „antagonistische coöperatie”, kan functioneren onder die condities, waarbij elk min of meer aan zijn trekken kan komen. Wanneer het relatieve evenwicht binnen deze

coalitie dreigt te worden verstoord door veranderingsnoodzaken, waarbij herverdeling van de begeerde organisationele beloningen in het geding is, zoals geld, prestige, autonomie, zal er snel sprake kunnen zijn van partijvorming en conflictsituaties.

Schoksgewijze reorganisatie

Organisationele veranderingen als antwoord op een toenemende turbulentie zien we daarom niet als een zich geleidelijk en continu voltrekend proces, maar veeleer als een discontinu, schokkend en stotend gebeuren, waarbij de organisatie steeds weer in bepaalde crisissituaties zal terechtkomen, in verband met de afbraak van oude fixaties en interdependenties en het aangaan van nieuwe. Bovendien zal het in verband met het spel en tegenspel van de bij de veranderingen betrokken belanghebbenden, eerder een chaotisch en diffuus gebeuren zijn dan een planmatig en ordelijk geheel. Deze diffuusheid wordt nog versterkt door het veelal ontbreken van duidelijke veranderingsdoelstellingen en de daarop afgestemde organisatie-inrichting, gegeven nu eenmaal de twijfels omtrent de omgevingskansen.

Ons pessimisme wordt mede gevoed door de maatschappelijke actualiteit. Schoksgewijze reorganisaties en saneringen zijn aan de orde van de dag, niet uitsluitend in het bedrijfsleven, maar ook in de z.g. „non-profit”-organisaties. De turbulentieproblemen die zich aandienen zijn zodanig, dat het relatieve evenwicht met de omgeving steeds meer structureel verstoord wordt, waartegen geen geleidelijk veranderingskruid is gewassen. Er moet dan drastisch worden ingegrepen om orde op zaken te stellen, ten einde een nieuw evenwicht te bereiken. Hieruit kan men concluderen dat, gegeven de ontwikkelingen naar turbulente velden, dit soort organisationele veranderingen zich in de toekomst steeds meer zullen gaan voordoen.

Met deze verwachting over de aard van de reorganisaties, wordt de vraag naar de wijze waarop zij gevoerd worden, discutabel. Noties als „pluralisering” van ons maatschappelijk bestel of „vermaatschappelijking” van organisaties, waarmee gezegd wil worden, dat organisaties als het ware opengebroken worden en steeds meer als objecten van maatschappelijke controle gaan fungeren, blijken bij de bedoelde saneringen weinig realiteitswaarde te hebben. Organisaties mogen dan wel steeds meer de trekken van politieke systemen hebben, maar onder condities van „zware druk” blijkt er steeds weer ruimte om de belangen van bepaalde partijen te negeren 2).

In feite treft men „crisisleiderschap” aan: door een kleine groep wordt op korte termijn een aantal drastische maatregelen genomen, waarbij onder contractie van macht, participatieprocedures terzijde worden geschoven. Ter legitimatie voor dit gedrag wordt dan verwezen naar de ernst van de situatie en het tijdsbestek, waarbinnen er iets moet gebeuren.

Specifieke bewakingsorganisaties, als de vakbonden, die in tal van gevallen slechts een rol kunnen spelen aan het eind van het besluitvormingsproces, blijken de schokken niet meer te kunnen keren, maar deze met eigen schokken te beantwoorden: het voeren van acties ad hoc ter wille van afvloeiingsregelingen of vervangende werkgelegenheid; het meewerken aan de totstandkoming van structuren ad hoc, als toetsingscommissies.

Dit schoksgewijsgedrag komt ook voor op overheidsniveau, onder meer door het opzetten van projecten ad hoc, als werkvoorzieningsprogramma's. In plaats van het doortrekken van deze schoklijnen, lijkt het wenselijk en nood-

2) F. J. L. I. Breuer en C. Luscueru (red.), *Reorganiseren en saneren*, UPR, 1974; zie ook: J. H. Buiters en L. J. de Wolff, *Machteloosheid in industriële verhoudingen*, *ESB*, 19 juni 1974, blz. 529-531.

Grensoverschrijdingen in de wetenschap

DRS. J. HEIJNSDIJK*

Uitgangspunt voor zijn beschouwingen in de Energiekroniek in *ESB* van 11 december jl. vormt voor Dr. De Boer het feit dat de inbreng gewenst is vanuit meerdere disciplines om de energieproblematiek tot een oplossing te brengen. Overigens geldt deze noodzaak tot samenwerking tussen diverse disciplines ook voor talloze andere vraagstukken in onze samenleving, maar vele wetenschapsbeoefenaren — economen niet uitgezonderd — lijken dit eerst ontdekt te hebben na de ervaringen rond de vraagstukken van onze energie en het falen van de economische modellen in deze. Dit toont hoe weinig er in sommige delen van het wetenschapsbedrijf daadwerkelijk is bereikt en enige terughoudendheid is dan ook wel op zijn plaats bij de bekritisering van de eerste wankelende schreden op de weg naar de interdisciplinaire benadering.

Hoewel De Boer contacten tussen wetenschappers van diverse pluimage aanmoedigt, pleit hij voor de handhaving van de bestaande werkverdeling. „Schoenmaker, hou je bij je leest”, is zijn devies. Hij baseert zich daarbij op enkele door hem — terecht — gesignaleerde vormen van foutieve interdisciplinaire samenwerking, waarbij de annexatie van het begrip entropie de grootste nadruk krijgt.

Alvorens in te gaan op enkele van zijn

conclusies, enkele beschouwingen vooraf.

Interdisciplinaire benadering

Er bestaan diverse vormen van samenwerking tussen wetenschappen, welke wel worden aangeduid als inter-, cross-, multi-, bi-, trans-, e.a. disciplinaire benaderingen. In dit bestek kan worden volstaan met een korte beschrijving van de inter- en de crossdisciplinaire benadering.

Hoewel elk probleem meerdere deelaspecten heeft, is het noodzakelijk dat het door beleidvoerders in haar totaliteit wordt benaderd. Vanuit de wetenschap geredeneerd betekent dit een *interdisciplinaire benadering*. Dat is een *benadering van de werkelijkheid, waarin alle relevante disciplines naar relatief belang zijn vertegenwoordigd*. De criteria voor de vaststelling van dit relatief belang zullen moeten worden ontleend aan maatschappelijke normen. In een maatschappij als de onze, waarin vrijheid een hoog goed is, lijkt dit moeilijk eenduidig te formuleren. Deze — en andere — moeilijkheden, waarop ik hier niet zal ingaan, doen het bereiken van de interdisciplinaire benadering wel eens uitzichtloos lijken.

Talrijke wetenschappers hebben desondanks getracht hieraan toch een

bijdrage te leveren, onder meer door pogingen te ondernemen „iets” uit wetenschap A toe te passen in wetenschap B. Dit „iets” kan betrekking hebben op de methode, het analyse-apparaat, de terminologie, de axioma's of stukjes kennis van de betreffende wetenschap. Hier is geen sprake van inter-, maar van een *crossdisciplinaire benadering*.

- Voorbeelden van deze benadering zijn:
- pogingen het laboratoriumexperiment uit de natuurwetenschappen toe te passen in de sociale wetenschappen;
 - pogingen de wiskundige methode een centrale plaats toe te kennen bij de bewijsvoering in de sociale wetenschappen;
 - pogingen de economische analyse van toepassing te verklaren op andere dan de traditionele kennisgebieden, voorbeelden hiervan zijn: de biologie (Hueting) en de „human-resource-accounting” (Likert);
 - het „lenen” van termen uit andere wetenschappen en daarmee uit een ander referentiekader; naast het begrip entropie, dat De Boer nogal dwarszit, zijn er talloze andere voorbeelden te noemen zoals equifinaliteit, negatieve entropie (Katz en Kahn), isomorfie, homomorfie, cel, steady state, aggregaat, feed-back enz.

Kritiek op crossdisciplinaire benadering

Wanneer nu De Boer deze laatstgenoemde pogingen scherp bekritiseert, staat hij formeel in het gelijk, althans voor zover deze wetenschappers pretenderen een interdisciplinaire visie te ontwikkelen voor de beleidvoerders. Anderzijds gaat hij voorbij aan de enorme betekenis die discussies over dit soort studies hebben, al was het alleen maar om de relativiteit van de eigen discipline te leren inzien, waarmee een begin wordt gemaakt met het kweken van onderling begrip. Zo lijkt de studie

* De auteur is wetenschappelijk medewerker Interne organisatie aan de Erasmus Universiteit Rotterdam.

zakelijk, voorzieningen te treffen, waardoor de belangen van met name de betrokken werknemers effectiever worden behartigd. Te denken valt:

- aan het opzetten en bewaken van maatschappelijke procedures en spelregels, waardoor duidelijk wordt wat de rol van belanghebbenden in het totale organisationele veranderingsproces is;
- aan het tot stand komen van een sociaal overlevingsbeleid voor werknemers, wat impliceert dat zowel op organisatie- als op overheidsniveau voorzieningen worden getroffen en barrières worden weggenomen waardoor een interorganisationele mobiliteit voor werknemers wordt gegarandeerd en tijdelijke of permanente sociale terugval wordt vermeden.

C. Luscuere

Behoeft uw staf uitbreiding?

Verzuimt dan niet ESB voor uw oproep in te schakelen.

ESB biedt u een grote trefzekerheid, óók bij aspirant-leidinggevende functionarissen in de commerciële, administratieve of aanverwante sectoren.

Adv.-afd ESB
Postbus 42
SCHIEDAM

van Hueting al meer aandacht te hebben gehad van beleidvoerders, dan alle andere dissertaties in de economie van de laatste 5 jaar bij elkaar. Als De Boer dan opmerkt dat, naast de doorzichtigheid, vaak ook de *bruikbaarheid* van de resultaten van dit soort studies, waarin meerdere aspecten worden opgenomen, niet wordt bevorderd, is dit een particulier oordeel. Een oordeel, dat op geen feiten steunt, zeker wanneer men hierin impliciet leest dat modellen die slechts één aspect behandelen wel een grotere mate van bruikbaarheid zouden hebben. Juist de energieproblematiek heeft ons wel anders geleerd!

De gevaren verbonden aan al te innige samenwerking tussen diverse wetenschappen meent De Boer aan te kunnen tonen aan de hand van het inderdaad foutieve gebruik van het entropiebegrrip in de maatschappijwetenschappen. In feite bekritiseert hij hier dus de crossdisciplinaire benadering en niet de *interdisciplinaire* benadering. Het komt dan ook onwezenlijk voor aan de hand van dit ene voorbeeld de vinger waarschuwend op te heffen naar alle inmenging in elkaars vakgebied.

Wanneer De Boer zijn concluderende opmerkingen daarna kracht bijzet met de constatering dat het biologisch evenwicht in sloten en plassen het exclusieve werkterrein is van de bioloog, is de relatie met het begin van het artikel en zeker met de energieproblematiek totaal zoek. Inderdaad, *als* eenmaal het besluit is genomen dit biologisch evenwicht te handhaven in een aantal sloten, *dan* is het de bioloog die daarvoor kan zorgdragen *binnen een gesloten systeem wat wij hem geschonken hebben*.

Maar wie beslist er nu over welke sloten hiervoor zullen worden gebruikt en welke zullen worden opgeofferd aan woningbouw of vuilozing van de industrie? Wat is dan de bijdrage van de bioloog? Het betreft hier beleidsbeslissingen en daar moet gezamenlijk naar een oplossing worden gestreefd, waar niet alleen wetenschappelijke, maar ook ethische factoren een rol spelen. Waarden van onze samenleving zijn hiermee gemoeid, zeker in de sfeer van de energie, en het afschuiven van de problemen van bijv. de econoom naar de ingenieur (door De Boer aangeduid als de ontmoeting tussen econoom en ingenieur) is wel het laatste wat ons iets vooruit helpt in een complexe problematiek als deze.

Verantwoordelijkheid van de wetenschapper

De kern voor de ondergraving van zijn eigen wetenschapvisie geeft De Boer zelf, als hij twee recente tendenzen aanduidt, nl.:

- de toename van de ingewikkeldheid van het wereldbedrijf;
- de sterkere vraag naar rekening en

verantwoording door degenen die dat bedrijf gaande houden.

Waar De Boer aan voorbijgaat, is dat onder punt b in toenemende mate ook de beoefenaren van de wetenschap zullen vallen. Dit betekent onder meer een wijziging van de personen of instituten waaraan de wetenschapper verantwoordingsplichtig is. Het is niet langer het wetenschappelijk forum uit de eigen discipline dat de econoom ter verantwoording roept, maar steeds meer de maatschappij. Daarom is De Boers opmerking dat de meeste van ons nog altijd „volwaardige economen” zijn slechts de halve waarheid: namelijk alleen in de ogen van de collega-economen van het forum gaat deze constatering op.

Gezien de ontwikkeling, geschetst onder punt b, wordt deze constatering steeds minder relevant; het gaat erom of vondsten iets bijdragen voor de beleidvoerders. Dan ben ik een *volwaardig wetenschapper* en dat is heel wat anders dan een volwaardig econoom. Dat de maatschappij het verschil hiertussen al ontdekt heeft, blijkt uit de toenemende vervangbaarheid van de econoom door anders opgeleiden, zoals deze naar voren komt in studies welke zich bezighouden met de toekomstige vraag naar economen in Nederland.

Conclusie

Juist in de sfeer van de energieproblematiek is het niet de vraag of men erin slaagt volwaardig econoom te blijven. Het integraal falen van onze economische theorieën moet tot bezinning leiden. Een bezinning die alleen resultaat kan opleveren als mogelijkheden worden ontwikkeld voor onderlinge communicatie en beïnvloeding.

Het advies van De Boer dat de econoom zich maar moet terugtrekken op de eigen stellingen om vanuit die — sterke? — positie de dialoog aan te gaan, levert daaraan geen bijdrage; het spitst de problemen eerder toe.

Hoewel opgelet moet worden voor overhaasting, is de tijd nog ver dat zelfgenoegzaamheid en hokjesgeest in het wetenschapsbedrijf moeten worden gestimuleerd.

J. Heijnsdijk

Naschrift

In mijn artikel *Grensoverschrijdingen* in *ESB* van 11 december jl. wordt gesproken over de wijze, waarop beoefenaren van verschillende wetenschappen elkaars terrein betreden. Wie het stuk heeft gelezen weet, dat ik bepaald niet geschreven heb op de toon van iemand die *scherpe kritiek* levert op dingen die

hem *dwarszitten*. Ik heb, dacht ik, op gematigde toon geschreven over het modeverschijnsel in de economie het woord entropie te gebruiken; daarbij is onderscheid gemaakt tussen het gebruik bij Theill, waartegen ik geen bezwaar heb mits men de opgeblazen relatie met de natuurwetenschap met een korreltje zout neemt, en de propaganda voor bestudering van het entropiebegrrip uit de thermodynamica als noodzakelijke bijdrage tot het econoom-zijn.

Deze twee dingen heb ik scherp onderscheiden, omdat ze volkomen verschillend van karakter zijn. Het is dan ook niet verhelderend als Heijnsdijk een vakjes-indeling invoert, waarbij deze twee verschijnselen vrolijk samen met het gebruik van het woord feed-back én het „van toepassing verklaren van de economische analyse op de biologie”, in één vakje terechtkomen. Ik heb namelijk mijn betoog toegespitst op het effect, dat grensoverschrijdingen kunnen hebben op de beleidsvorming en de verschillende crossdisciplinaire verschijnselen, die in zeer verschillende mate doorwerken in, wat Heijnsdijk noemt, de afweging van het relatief belang van de verschillende relevante disciplines. Aangezien voor mij deze afweging, althans de verantwoordelijkheid ervoor, bij de politicus berust, eis ik op dit punt doorzichtigheid. Die doorzichtigheid is vaak zoek vooral wanneer een beleidsadvies wordt aangedragen in de vorm van het resultaat van modelstudies, waarin al een stuk weging is ingebakken.

Is Heijnsdijk het met betrekking tot het gebruik van het woord entropie voor een belangrijk deel met mij eens, zijn toorn is opgewekt door het blokje tekst over de bioloog op blz. 1125, waarin hij veel meer leest dan met de tekst en de context overeenstemt, ook al is mijn tekst op dit punt wat summier. Ik heb geschreven dat de econoom *een deel* van de problematiek van de schaarste aan de bioloog moet overlaten; die grens is niet beschreven, maar waar zij voor mij ligt, valt op te maken uit het vervolg van mijn betoog. Aan het eind van het artikel schreef ik, dat de bestudering van het probleem van de energievoorziening samenspel eist tussen vertegenwoordigers van verschillende disciplines. Daarbij hoort entropie naast een aantal verwante zaken tot het werkterrein van de natuurkundige en de technicus. *Zo hoort ook het biologisch evenwicht in sloot en plas tot het werkterrein van de bioloog*, vervolgde ik woordelijk. Dat is *geen* kritiek op het rekening houden met de nieuwe schaarste, het is ook geen kritiek op de berekening van eliminatiekosten en compensatiekosten zoals die door Hueting in zijn onderzoek is uitgevoerd; ik vrees alleen moeilijkheden als de econoom op deze weg zover wil gaan als Hueting in zijn *beschouwingen* over dit onderwerp als wenselijk suggereert. Ik pleitte dus niet voor een geïsoleerde econoom en een bioloog met exclusieve

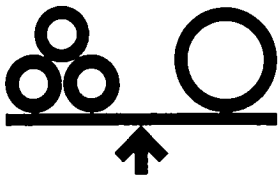
rechten, maar voor een dialoog als de econoom ontdekt dat de bioloog hem op sommige punten die een kwalitatief oordeel vragen, geen kwantitatief materiaal kan aanreiken dat op onduidelzinnig wijze door de econoom kan worden verwerkt. Het is verleidelijk dit thema verder uit te werken, maar Heijnsdijk ontnemt me de lust tot een verdere discussie door de wijze waarop hij met mijn tekst solt. Ik kan mij niet voorstellen dat een serieuze lezer uit mijn artikel de clowneske „wetenschapsvisie” destilleert die Heijnsdijk mij in de schoenen schuift: „ik hef mijn vinger waarschuwend op tegen elke vorm van onderlinge samenwerking en ga voorbij aan de betekenis van grensoverschrijdende studies, al was het alleen maar om de relativiteit van de eigen discipline te leren zien”, zegt Heijnsdijk. Het is nauwelijks te geloven; ik schreef nl. woor-

delijk dat *een zekere grensoverschrijding vaak nuttig en nodig is om de problematiek in haar geheel te overzien en de eigen bijdrage in dat grotere kader de juiste plaats te geven*. Als Heijnsdijk dan tenslotte nog vertelt dat alleen al de ontmoeting met de ingenieur een inbreuk is op zijn soevereiniteit zie ik werkelijk geen enkel aanknopingspunt meer voor een serieuze gedachtenwisseling.

Daarom slechts één opmerking. Ik heb de indruk dat sommige mensen onvoldoende zien dat wat Heijnsdijk noemt het afwegen van het relatief belang van de verschillende relevante disciplines uiteindelijk de verantwoordelijkheid van de politicus is, ook al komt zij uiteraard bij de wetenschappelijke beleidsvoorbereiding aan de orde. Heijnsdijk spreekt zich hierover niet duidelijk uit, maar ik kan niet ontkomen aan de indruk

dat hij hierin vooral een probleem ziet voor wetenschappers, die dan rekening moeten houden met maatschappelijke normen. Als ik dan verder zie hoe Heijnsdijk zich in zijn stuk keert tegen mijn betoog voor een harmonische grensafbakening en als ik lees wat hij daar allemaal achter zoekt, als ik verder lees dat de bioloog in een afgelegen hoekje dat wij (sic!) hem hebben aangewezen met zijn kikkervisjes mag spelen, dan begin ik te vrezen dat Heijnsdijk het antwoord op de retorische vraag: *wie beslist waar de vis zwemt en waar het vuil geloosd wordt?* echt niet weet. Ik vrees dat hij zijn hoop heeft gevestigd op de volwaardige wetenschapper, die eens zal groeien uit zijn bedreigde, falende en vervangbare econoom. Ik moet er niet aan denken.

A. A. de Boer

Geld- en kapitaalmarkt

Bankkrediet in 1973 en 1974

DRS. A. P. HUIJSER*

In dit artikel wordt één van de oorzaken van de sterke stijging van de liquiditeitsmassa in 1973 en 1974 nader bekeken. Enkele karakteristieke kenmerken van de markt van kort bankkrediet worden belicht en een aantal oorzaken van de kredietstijging worden in breder verband geplaatst.

Het bankkrediet en de liquiditeitsmassa

De sterke stijging van de liquiditeitsquote in 1973 en 1974 (zie figuur 1) heeft al veel pennen in beweging gebracht. Sommigen menen een falen van de bewaking van deze quoten door De Nederlandsche Bank (DNB) te moeten constateren, anderen nuanceren het beeld door op de rentestructuur en ontwikkelingen in de reële sfeer te wijzen. Het is niet de bedoeling deze discussie hier te herhalen of voort te zetten. We beperken ons tot een onderdeel van het probleem.

In tabel 1 worden de oorzaken van de verandering in de liquiditeitsmassa opgesomd met hun verloop in 1973 en

1974. In de laatste kolom van de tabel staan de gemiddelde aandelen in de totale stijging van de liquiditeitsmassa van het eerste kwartaal in 1973 t/m het derde kwartaal in 1974. Er blijkt dat hiervan 59% voor rekening van het korte bankkrediet komt en dat 33% is gecreëerd uit hoofde van het lange bedrijf van de geldscheppende instellingen. De creatie via het lange bedrijf is een saldo van lang uitgezette en lang aangehouden gelden (zoals spaartegoeden). Het verband tussen de toename van lang krediet en de toename in de liquiditeitsmassa is daarom afhankelijk van het spaargedrag van het publiek en natuurlijk van het kapitaalmarktgedrag van de banken. De banken trekken niet alleen spaargeld en lange deposito's aan, ze voorzien zich ook van lange gelden door het uitgeven van obligaties.

Zo leidde in het derde kwartaal van 1973 het teruglopen van het spaarverschil (met name door verandering van de rentestructuur) tot een sterke toename van de liquiditeitscreatie via het lange bedrijf, omdat niet gecompenseerd werd door een extra kapitaalmarktberoep of door inkrimping van het

aanbod. Ook in latere kwartalen blijft dit een belangrijke „geldbron”.

De markt voor kort krediet

Het grootste aandeel in de liquiditeitscreatie heeft het korte bankkrediet gehad. Dit wordt voornamelijk door de handelsbanken in de vorm van rekening-courantkrediet verstrekt. Dit betekent, dat een cliënt bij een bank (na afspraak) tot een bepaalde limiet debet op zijn rekening-courant mag staan. De kredietnemer bepaalt de mate waarin hij van deze faciliteit gebruik maakt. Gemiddeld ligt dit rond 50 à 60%.

Gegeven het systeem van de kredietverlening in rekening-courant kunnen de banken de kredietverlening slechts op twee wijzen beïnvloeden. Ten eerste kunnen zij de limiet opzeggen en limietverhogingsaanvragen weigeren. Het opzeggen van de limiet komt uiteraard niet

* De auteur is medewerker bij het Economisch Bureau van de AMRO-bank te Amsterdam.

in aanmerking als regulerend instrument. Het concrete middel om de kredietverlening op korte termijn af te remmen, is terughoudendheid bij het verlenen van verhogingen van de kredietlimiet. Middelen om op korte termijn het kredietgebruik te stimuleren, hebben de banken vrijwel niet. Factoren die de kredietvraag bepalen zijn daarom, zeker op korte termijn, doorslaggevend voor de hoogte van de korte kredietverlening. Daarbij spelen ook de kosten van het krediet een rol. Theoretisch (en voor Nederland ook wel empirisch) bestaat er een negatief verband tussen de prijs en de gevraagde hoeveelheid krediet.

Zoals bekend, is de prijs van rekeningcourantkrediet gekoppeld aan een door De Nederlandsche Bank bepaalde rente (het promessendisconto). De prijszetting van de banken is hierdoor in hoge mate afhankelijk van DNB. DNB heeft in het verleden het promessendisconto in grote lijnen aangepast aan de geldmarktrente, zodat de rentekosten en de rente-opbrengsten van het bankwezen bij benadering parallel liepen.

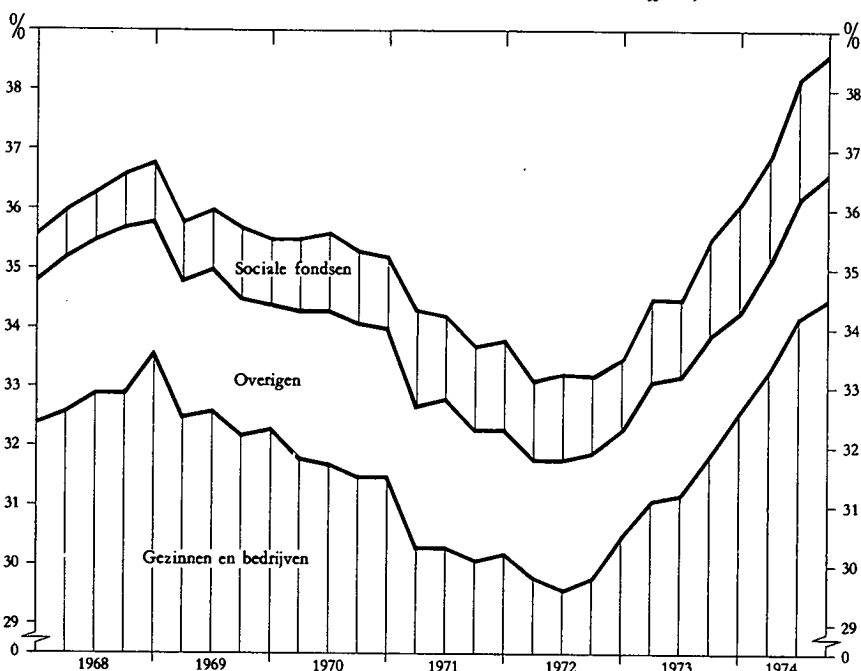
Sinds eind 1973 is de afhankelijkheid wat verminderd. Toen volgde het promessendisconto de scherpe stijging van de geldmarktrente niet, zodat de middelen die de banken op dat moment aantrokken meer kostten dan de kredietverlening opleverde. Als tijdelijke maatregel werd toen een extra rente-opslag op de debettarieven gelegd. Deze opslag is in 1974, in samenhang met de ontwikkeling van de geldmarktrente, enkele malen verhoogd, resp. verlaagd.

Samenvattend kan de markt voor kort bankkrediet als volgt gekarakteriseerd worden: vraagfactoren bepalen in hoge mate de kredietverlening, de vraag is enigszins rentegevoelig, DNB en/of het bankwezen passen de opbrengsten (het promessendisconto en de extra opslagen) aan bij de marginale kosten (het geldmarkttarief). De kredietkosten van bedrijven hangen dus nauw samen met het geldmarkttarief. Dit laatste is sterk gecorreleerd met de internationale geldmarktrenten en wellicht weerspiegelt het tevens de mate, waarin het bankwezen de hoeveelheid aangetrokken en uitgezette middelen op elkaar weet af te stemmen.

De kredietvraag in 1973/1974

Hoewel het geen populair onderwerp is, is er toch vrij veel empirisch onderzoek gedaan naar de kredietvraag. Met wisselend succes 1). De meeste van de relevante vraagfactoren zijn te vinden in het denkschema van W. H. L. Anderson 2). Van belang zijn hierin: factoren die een maximum stellen aan de schuld van bedrijven, hun minimale liquiditeitsbehoefte (transactiekassen) en een grote groep factoren die de in- en uitgaande kasstromen beïnvloeden (bijv. ongewenste voorraadvorming en tegen-

Figuur 1. Binnenlandse liquiditeitsquoten a) (kwartaalultimocijfers)

a) Het binnenlandse liquiditeitsbezit uitgedrukt in % van het nationale inkomen; gecorrigeerd voor seizoeninvloeden en fluctuaties in transitorische posten. Bron: Kwartaalbericht DNB, 1974, nr. 3.

Tabel 1. Oorzaken der verandering in de binnenlandse liquiditeitsmassa a)

Omschrijving	1973				1974			Gecumuleerde aandelen (%)
	I	II	III	IV	I	II	III	
Liquiditeitscreatie t.b.v. de overheid	- 350	—	150	- 1.250	250	950	- 1.550	- 9.0
Kort bankkrediet aan de private sector	1.250	1.550	2.250	1.350	950	1.800	2.650	58.8
Lang bedrijfsgeldscheppende instellingen	650	350	1.200	1.200	850	1.400	950	32.8
Totale binnenlandse liquiditeitscreatie	1.550	1.900	3.600	1.300	2.050	4.150	2.050	82.6
Nationaal liquiditeitsoverschot	1.700	- 300	150	700	750	500	1.050	22.6
Overlopende posten en statistische verschillen	- 400	- 300	- 550	950	450	- 600	- 600	- 5.2
Veranderingen in de binnenlandse liquiditeitsmassa	2.850	1.300	3.200	2.950	3.250	4.050	2.500	100

a) Seizoenvrije bedragen in mln. gl., afgerond op veelvouden van f. 50 mln. Bron: Kwartaalbericht DNB, 1974, nr. 3.

vallende prijsontwikkeling, veelal grootheden die ook in de winst tot uiting komen).

Daarnaast spelen ook monetaire factoren een rol. In de eerste plaats via de kredietprijs, maar ook via de rentestructuur omdat een aantal bedrijven tegen geldmarktcondities kunnen lenen (kasgeldleningen). Deze bedrijven verschijnen op de geldmarkt, wanneer de geldmarktrente relatief laag is en nemen weer rekening-courantkrediet, wanneer de geldmarktrente stijgt. De laatste twee kwartalen van 1973 illustreren dit. De korte rente bewoog van een zeer laag niveau van begin 1973 tot boven het promessendisconto. Bedrijven die kasgeld hadden opgenomen, bouwden dit af en namen het goedkopere rekening-courantkrediet. In sommige gevallen was het zelfs lonend voor de kredietnemer dit krediet zelf op termijndeposito te zetten; een eenvoudige en toch lonende transactie. De daling van de korte

rente in het eerste kwartaal van 1974 maakte kasgeldleningen weer aantrekkelijk. Tot zover de monetaire factoren die sterker de vorm dan de hoogte en de prijs van de kredietverlening beïnvloedden.

In de betrokken periode heeft de oliecrisis zijn stempel op het economische gebeuren gezet, al stegen de grondstoffenprijzen ook daarvoor al vrij sterk. De prijs van de aangehouden voorraden steeg hierdoor. Dit schiep een financieringsbehoefte, met name wanneer doorberekening door een scherp prijsbeleid

1) F. de Leeuw vermeldt een vergeefse poging om een dergelijke vergelijking voor de VS te schatten (dit vermelden is op zich opmerkelijk bij econometrisch onderzoek) in: *A model of financial behavior*, Hfst. 13; J.S. Duesenberry et al., *The brookings quarterly econometric model of the US*, 1965.

2) W. H. L. Anderson, *Corporate finance and fixed investment*, 1964.

van de regering minder snel en onvolledig mogelijk is. Bovendien nam door stagnatie van de afzet in sommige sectoren de omvang van de te financieren voorraden toe. De kredietverlening aan de bouwnijverheid is het laatste jaar sterk gestegen. Het samengaan van een hoge liquiditeitsquote en een grote kredietvraag kan veroorzaakt worden, doordat sommige sectoren in een moeilijke economische positie verkeren. De kredietnemers zijn immers wel de oorzaak, maar in de regel niet de houders van de toegenomen liquiditeitsmassa.

Tenslotte kan de afzet (in macro-economische betekenis) als belangrijke bepalende factor voor de kredietvraag

worden 3). Vooral de nominale component hiervan is door de sterke exportprijsstijging wellicht oorzaak geweest van een groei van de vraag naar transactiekassen in 1974. De voorlopige resultaten van empirisch onderzoek wijzen in deze richting.

A. P. Huijser

3) Zie bijv.: S. M. Goldfeld, An extension of the monetary sector, Hfst. 10 in J. S. Duesenberry et. al., *The brookings model: some further results*, 1969; A. F. Bakhoven, De verklaring van het renteniveau in Nederland, *Maandschrift Economie*, september 1971; J. C. Pranger, Is de liquiditeitsquote gestegen?, *ESB*, 13 november 1974.

Boeken nieuws

J. de Jong: Een aantal recente ontwikkelingen in het Nederlandse systeem van arbeidsverhoudingen. Universitaire Pers Rotterdam, 1974, 169 blz., f. 19,50.

In deze studie stelt de schrijver zich ten doel een aantal ontwikkelingen in de Nederlandse arbeidsverhoudingen te analyseren. Zijn aandacht is vooral gevestigd op processen van (de)centralisatie, de mate van overheidsinvloed en de aard der betrekkingen tussen partijen. Als analytisch instrument, dient de „Dunlop-theorie”, waarvan een korte uiteenzetting wordt gegeven in het tweede hoofdstuk.

Dunlop gaat ervan uit dat de onderlinge relaties tussen werkgevers, vakbonden en overheid zijn te definiëren als een systeem van arbeidsverhoudingen, opererend in een context van invloedrijke variabelen als technologie, economie en politiek. Hoewel een dergelijk concept op eerste gezicht acceptabel lijkt, blijkt bij operationalisering alras dat het model zeer pretentief is. De onderscheiden aspecten zullen inderdaad meestal wel iets met elkaar te maken hebben, maar hoe zij elkaar precies beïnvloeden laat zich niet gemakkelijk vaststellen. De Jong haakt op deze kritiek in met de formulering van een aantal mogelijke

relatiepatronen, afhankelijk van de mate waarin bepaalde personen een grote rol speelden, de oorzaken van bepaalde veranderingen e.d. Deze spelen verder geen herkenbare rol in de volgende analyse, die ook zonder de uitwijding over Dunlop geschreven had kunnen worden. De centrale aandacht gaat namelijk uit naar processen van (de)centralisering en de rol van de overheid.

In de volgende hoofdstukken worden beschrijvingen gegeven van een reeks van gebeurtenissen die zich op diverse niveaus voordoen. Op zich zelf levert dit interessant feitenmateriaal omtrent de loononderhandelingen sedert 1969, de ontwikkeling in ondernemings-cao's en onderhandelingsprocessen in bedrijfstakken. Deze beschrijvingen worden vervolgd met enkele opvallend kortgehouden hoofdstukken over de invloed van de economische ontwikkeling op de veranderingen in de Nederlandse arbeidsverhoudingen en de mate waarin zich in enkele andere Europese landen parallelle ontwikkelingen voordoen. Het geheel wordt afgesloten met een

(I.M.)

Voor boeken op het gebied van economie, sociologie, recht, medicijnen en techniek:

**WETENSCHAPPELIJKE BOEKHANDEL
ROTTERDAM B.V.**

Waarin opgenomen:
De Wester Boekhandel
Stamboekhandel Rotterdam

Rochussenstraat 223, Rotterdam 3003
Tel. (010) 76 11 88

Vestiging in de Erasmus Universiteit, Complex Woudestein. Tel. (010) 14 55 11, toestel 31 15.

aantal conclusies en aanbevelingen omtrent de perfectionering van de „Dunlop-theorie”.

Een conclusie die sterk geaccentueerd wordt, luidt dat het Nederlandse systeem van arbeidsverhoudingen nog zoveel centralisatie vertoont. De schrijver is hierover aangenaam verrast, omdat in de aanvang van de studie waarnemers worden geciteerd die juist een afnemende centralisatie voorspeld hebben. Hun voorspellingen dat de overheidsinvloed zal afnemen en de partijen ten opzichte van elkaar een zelfstandiger positie zullen gaan innemen — toenemende „hardheid” in termen van de schrijver — worden door De Jong gedeeld.

De auteur lijkt met zijn conclusie t.a.v. centralisatieprocessen het slachtoffer te zijn van een niet imponerend sociaal-wetenschappelijk invoelingsvermogen. De mate van voorkomen van centrale onderhandelingen is slechts één aspect en vermoedelijk niet het meest doorslaggevend voor de ontwikkelingen. De wijze waarop centraal wordt onderhandeld, de middelen die daarbij worden ingezet, de relatie die met de achterbannen worden onderhouden en de verduurzaming ervan zijn evenzovele relevante factoren. Juist wanneer zich een decentralisatieproces inzet — en daarvoor zijn goede argumenten te vinden — kan men verwachten dat zich tegelijkertijd centralisatieprocessen zullen gaan ontwikkelen, vanwege de vele coördinatieproblemen die zich dan zullen voordoen. Het betekent wel dat de kwaliteit van de centrale onderhandelings- en afstemmingsprocessen sterk zal gaan veranderen.

Het is jammer dat de schrijver het samenspel van centralisatie- en decentralisatieprocessen niet doorzien heeft, zodat ook zijn beschrijvingen hierover weinig informatie geven. Dit is niet alleen een gevolg van een niet bevredigende theorievorming, maar ook van een tekortschietend bewijsvoeringsproces. De beschrijving vindt plaats op een 4-tal analyseniveaus: internationaal, nationaal, bedrijfstak en onderneming. Wil men enigszins betrouwbaar en valide meten, dan is het noodzakelijk een zodanige case-study uit te zoeken, waarin de 4 niveaus tegelijk een rol spelen. In deze studie worden echter de niveaus uit elkaar gehaald en wordt per niveau een beschrijving van verschillende en niet samenhangende gebeurtenissen gegeven. Deze onderzoekstechnische tekortkoming doet evenzeer af aan de relevantie van de slotconclusie van deze studie.

Aan het einde wordt opgemerkt dat de „Dunlop-theorie” een bruikbaar instrument is, maar dat in concrete onderzoekssituaties detaillering noodzakelijk is. Het is misschien verstandiger om de „Dunlop-theorie” maar helemaal te vergeten.

Joop Ramondt